ХР

Магтымгулы хакында

Т-1
8289

роваятлар ве легендалар

АКАДЕМИЯ НАУК ТУРКМЕНСКОЙ ССР

Институт языка и литературы имени Махтумкули

Махтумкули

В преданиях и легендах

АШХАБАД · ЫЛЫМ · 1983

ТҮРКМЕНИСТАН ССР ЫЛЫМЛАР АКАДЕМИЯСЫ

Магтымгулы адындакы Дил ве эдебият институты

821,512.164-32

Магтымгулы

Хакында ровайатлар ве легендалар

ТССР Дөвлет китапханасы
Госбиблиотека ТССР
Инв. № 8289 1.

АШГАБАТ · ЫЛЫМ · 1983

ББК 83.3ТҮР1
М16

Топлап чапа тайярлан
Аманмырат Баймырадов
Редакторлар
филология ылымларының кандидатлары
М. Өвезгелдиев ве *Б. Велиев*
Сын язанлар
филология ылымларының кандидатлары
Г. Гелдиев ве *Э. Ашырова*

М16 Магтымгулы хакында роваятлар ве легендалар./Ред. М. Өвезгелдиев ве Б. Велиев. А.: Ылым, 1983. 196 сах.

Халк арасында Магтымгулының шахсыети, шахырана дүнйәси барада роваятларың, легендаларың ве чепер маглуматларың энчемеси дөредилипдир. Дилден-диле гечип чеперлешен фольклор эсерлеринде Магтымгулының ынсанперверлиги, ахлагы, ватанчылыгы, дөредижилиги барада чепер гүррүң берилйәр. Бейик сөз уссадының дурмушына, дөредижилигине, дөврүне, дост-ярларына дахыллы гымматлы чепер маглуматлар сакланян роваятлар циклинде шахырың кәмил фольклор образы дөредилипдир.

Йыгында шахыр барада айдылян роваятларың, легендаларың ве чепер маглуматларың көпүси гиризилди, текстлериң манысыны ёймазлыга, роваятчыларың айдыш стилини сакламага чалшылды.

Китап гиң окыжылар көпчүлигине ниетленилйәр.

ББК 83.3ТҮР1

М $\frac{4603010201-030}{М561(14)-83}$ Инф. письмо—83

© Издательство «Ылым», 1983 г.

СӨЗБАШЫ

«Магтымгулы түркмениң поэзиясы гыммат баха дашларың бири болуп, ол бизиң заманымызда тәзе йүзүгиң гашында гөзүни гамашдырыжы шөхлеси билен ловурдаяр» (Е. Э. Бертельс). Шейле ёкары баха мынасып болан сайрак билбилиң поэзиясының гөзүни гамашдырыжы ловурдысы бизиң гүнлеримизде гүне чалым эдйәр. Багтлы дурмушда яшаян совет адамларының рухы медениетине өврүлен «бу гүнде» гарамаяк халкың көне дөврүнде герденинде чекип гелен социал ярасының, агыр зәхметиниң, ыкдысады етмезчилигиниң, сыясы ве рухы яналмаларының мелхеми бар. Шахыр мелхемлериң сереси болан шахырана рухы голдавы гураклыгына халка хөдүрлемекден дашда болупдыр. Ол оны адамзадың тутуш тарыхында аңында таплап гелен ынсанперверлик, ватанчылык, гахрыманчылык, ёкары ахлаклылык ялы гуманистик дуйгулары, ислег-арзувлары билен битевиликде халка мирас гоюпдыр. Шоңа гөрә гүнүң батмаян юрдунда онуң сарпасы улы, мәхек дашы ялы чүң мазмунлы поэзиясы болса көп миллетли совет адамларының рухуны байлашдыряр, кейпине кейп гошяр.

Магтымгулының поэзиясы Бейик Октябрь революциясындан өң түркмен чатмасындан башга-да, газакдыр

гарагалпагың гара өйүне, өзбекдир тәҗигиң еркүмесине ишк берип, гарып-гасарларың калбыны йыладян өчме-жек шөхлә өврүлипдир. Онуң халк дилиниң сенасына өврүлен ады болса, ил арасында шыгыр сунгатының уссады хем-де халк аладасыны эдйән, оларың эркин ве парахат яшамагы угрунда гөрешйән тарыхы шахс хөкмүнде таналыпдыр.

Мәлим болшы ялы, көне дөврүрде халк дилине дүшен тарыхы шахслар көп болупдыр: оларың бирнәчеси гылыжындан ган дамдырып тарыха гирипдир; башга бирнәчеси хусытлыгы, мекирлиги билен тарыхдан ер алыпдыр; ене бирнәчеси сунгатының эзберлиги, зехининиң йитилиги билен ил агзында галыпдыр; гарып-гасарларың оды билен гирип, күли билен чыкан сөз уссатлары болса, ядав рухуң хемаятчысына, сынан гөвнүң сейгине өврүлен чепер эсерлери билен халкың ядында галыпдыр. Шу җәхтден тарыхы шахсларың фольклора гиришлертлери-де, халк тарапындан кесилен нырхлары-да, чепер тосламаларда эдйән херекетлеридир акыл-пайхаслары-да дең болмандыр. Оларың гылык-хәсиетлери, матлаплары ве сынпы йөрелгелери, көпленч, дурмушда болан реал шахсларың халк өңүнде битирен хызматларының эсасында өлченипдир. Шу өлчегиң нетиҗесинде, түркмен фольклор прозасындакы Эфлатун, Лукман Хеким, Чингиз хан, Солтан Санҗар, Солтан Сөйүндир Мыралы, Темирлен, Кеймир Көр ялы эсасында тарыхы шахслар ятян фольклор гахрыманлары дөредилип, оларың образларында шахсларың анык дурмушына, битирен хызматларына, гылык-хәсиетлерине дегишли кәбир чепер маглуматлар сакланыпдыр. Узак дөврүрдигине серетмезден, шейле маглуматларың сакланмагына ады агзалан шахсларың фольклора тарыхы дурмуша якын болан роваятларың, легендаларың ве хекаятларың үсти билен гирендиги хем көмек эдипдир.

Эртеки хәсиетсиз фольклор прозасыны эмеле гетирйән бу жанрларың баш функциясы, ерине етирйән хызматы хайсыдыр бир тарыхы ваканың, шахсың, предметиң, адресли айдылян этнографик дүшүнҗелериң, топонимик, этногеографик объектлериң ве гайрыларың гелип чыкышыны, айратынлыкларыны, шахсың битирен хызматларыны, терҗимехалыны тассыкламакдан, боландыгыны, яшандыгыны субут этмекден ыбарат болупдыр. Оларың локаллыкдан, географик аныклыкдан, адреслиликден чыкып билмейән шейле спецификасы кәмиллиге тарап дыңзаян ваканың, идеаллыга далаш эдйән гахрыманың эркин херекет этмегине пәсгел берипдир, оны өзүниң када-канунларының, чәклиликлериниң рамкасында сакламага чалшыпдыр. Шоңа гөрә тарыхы шахсың фольклор гахрыманына өврүлиш процеси дөредиҗиликли өсүш болуп, ол жанрың ички мүмкинчиликлерине гөрә, узак вагтың довамында кемала гелипдир. Пөне бу арасса өсүш дәл, арасса, дурнуклы өсүш умумы фольклора, шол санда эртеки хәсиетсиз фольклор прозасына хем махсус хадыса дәлдир. Фольклора гатышыклы, гарышыклы чепер эмпирики өсүш махсусдыр. Оны белли бир рамка салып, тарыхы объекте баглап гоймак хем мүмкин дәл. Ол бу бабатда мүнүлмедик ата чалымдашдыр. Ол дөврүң айратынлыкларына гөрә чар тарапа ат салып билйәр, ёлуң көтелдигине, дүздүгине, эгри я-да догрудыгына серетмезден өңе омзаяр. Баш өвредилмедик ат үстүне адам мүненден соң ызына доланмаяр, ол кем-кемден ата-бабаларының ынсана хызмат этмели диен дүшүнҗесине боюн эгйәр. Фольклор эсерлери хем шейле. Дурмушдан чыкан вака, онуң гахрыманы аңсат ызына гайдып гелмейәр. Ол өзара гатнашыкларың, өзара тәсир этмелериң, гысгача айданымызда, алыш-чалышлы хызматдашлыгың эсасында өсйәр, бирек-биреги хорматламак билен онуң жанр мүм-

кинчиликлерини бозман гатнашык этмәге сарпа гойяр[1].

Биз фольклор гахрыманлары, хас хем эсасында тарыхы шахслар ятян фольклор образлары хакында гүррүң эденимизде шу айратынлыгы гөз өңүнде тутмалы, олара шейле чылшырымлы өсүшден гелип чыкян нетижелериң эсасында баха бермеги башармалы.

Тарыхы хакыкат фольклорың чепер хакыкатының ядросыдыр, тарыхы хакыкатың эсасында дөрән социал хәсиетли пайхас болса, җемгыетчилик пикирден дөмүп чыкян, сынпы өнүм хөкмүнде заряд берйән, оны чепер дүнйә чыкарян янгычдыр. Фольклор халкың тарыхыны, ыкдысады, медени, сыясы дурмушыны жанрларың мүмкинчиликлерине гөрә дүрли рөвүшде шөхлелендирйән, гарамаяк көпчүлигиң җемгыет, дурмуш, яшайыш, сөйги ве гайрылар барадакы көп асырлык асыллы идеалыны өзүнде җемлейән чепер рухы ныгматдыр. Чепер объекте умумы терзде баха кесмек, гиң тутумлы дөредиҗилик мейданы эелемек ве меселелериң дүрли-дүрли өвүшгинде чөзүлмегини газанмак фольклорың тебигатыны өлчейән, сунгат эсери хөкмүндәки айратынлыкларыны кесгитлейән баш аламатлардыр. Шу аламатлар фольклорың практик өсүшини үпҗүн эдйән факторлар билен органики баглы болуп, олары бири-биринден үзңе гөз өңүне гетирмек мүмкин дәл. Шейле чылшырымлы өсүш чепер тосламалара дувланса-да, өркүни ерден үзмән, көкүни дурмуша уруПдыр. Шоңа гөрә биз хәли-шинди фольклорың өсмегинде, байлашмагында дурмуш хакыкаты, онун мадды ве сыясы-идеологик моралыны кесгитлейән дөвүр ве җемгыет эсасы чешме болупдыр диййәрис.

---

[1] *Баймырадов А.* Түркмен фольклор прозасының тарыхы эволюциясы, Ашгабат: Ылым, 1982.

Магтымгулы хакындакы ровайтлар, легендалар ве
маглуматлар хем фольклорың чылшырымлы өсүшиниң
мивеси болуп, олардакы чепер тосламалар (ровайтла-
рың эсасыны дүзйән сюжет ёрдумлары) халк дилинде
тимарланан чепер хакыкатдыр. Фольклор чепер хакыка-
тының гымматы тарыхылык билен дәл-де, эстетики
хажаты, рухы голдавы дөредйән поэтики ве халкың сыя-
сы-идеологики гарайышлары билен өлченйәр. Йөне шол
өлчег фольклор жанрларының тебигатларына гөрә дүр-
ли-дүрли болуп, эртеки хәсиетсиз фольклор прозасында
ол дурмуш хакыкаты билен чепер хакыкатың арасында
көпрүлик хызматыны ерине етирйәр. Фольклорың бир
пудагының шу айратынлыгы бизиң кәбир фольклорчы-
ларымыз ве эдебиятчыларымыз тарапындан гөзден са-
лыняр, оларың ерине етирйән җемгыетчилик, эстетик,
уҗыпсыз болса-да, гөзе илйән чешмелик хызматларына
нәдогры гараляр. Алымларың бир топары ровайтлара
ве легендалара арасса чешме хөкмүнде гарап, олардакы
маглуматлары гөс-гөни шахырың дурмушына я-да дөре-
диҗилигине дегишли эдип гойярлар, ровайтларың
эсасында шахырларың терҗимехалыны дикелтмәге ча-
лышярлар. Алымларың икинҗи топары ровайтларың
чешмелик хызматыны инкәр эдйәрлер, оларың «ялан
сөзлейәндигини» дүрли делиллер билен субут этҗек бол-
ярлар.

Бири-бирине терс гелйән шу ики гарайыш нәдогры
болуп, оларда фольклорың тебигатына, онуң ерине
етирйән эстетики ве хабар бериҗилик функцияларына
дүшүнмезлик дуюляр. Биринҗиден, фольклоры агызды-
рыкламак, чәклендирмек, ондан хайсыдыр бир арасса
тарыхы маглуматы талап этмек мүмкин дәл. Аслыетин-
де, фольклор чәклиликден, анык тарыхдан гача дурян-
дыгы үчин фольклордыр, сакасында халк көпчүлиги
дурян «сөз сунгатының башлангыҗыдыр» (М. Горький).

Ол эркинлиги, чепер сөз сунгатына махсус болан шахырана акгынлылыгы сөййәр. Шоңа гөрә биз оңа халк дөредижилиги диййәрис. Ики топарың алымлары фольклорың шу кануналайык тебигы айратынлыгыны гөзден салярлар.

Икинжиден, ровaятлара ве легендалара анык чешме хөкмүнде салгыланмак үчин оларың умумы өсүшини билмели. Мысал үчин, Новайы билен Кеймир Көр барадакы ровaятларың берйән маглуматларының тарыхы хакыката галташыга меңзеш дәл, оларың поэтики дережеси, идея хөрпи, гахрыманың гылык-хәсиетиниң ве матлабының чепер чөзүлиши башга-башга. Магтымгулының ады билен бaгланышыклы ровaятларың тарыха галташыгы, поэтикасы ве бейлеки мөхүм серишделери болса өзүнден өң яшан шахслар хакындакы эсерлерден дүйпли тапавутланяр. Себәби шахырың яшан дөврүнде фольклор биркемсиз кәмиллешип, битеви чепер сөз сунгатына өврүлипди, онуң янёлдашы болан чепер эдебият хем өсүп, дурмуш хакыкатыны реалистик хәсиетде беян этмәге башлапды. Магтымгулы хакындакы ровaятлар болса тебигаты боюнча фольклора, объекти бабатдан эдебията дегишлиди. Шу жәхтден ол хем дурмуша голайлашып, онуң ногсанлыкларына, эшретлерине шахырың дурмушының ве дөредижилигиниң мысалында социал жәхтден баха кесмелиди. Дөврүң талабына ве онуң социал хажатларына гөрә өсйән ровaятларда бу кануны талап өделип, оларда дурмуш хакыкаты реалистик хәсиетде шөхлелендирилипдир. Бу шахыр хакындакы ровaятларың тарыха галташыгының бир тарапы. Меселәниң икинжи тарапы ровaятларың кәмиллешмеги үчин вагтың чәкли боландыгына сырыгяр. Чүнки шахырың яшан дөври ол хакындакы халкы маглуматларың фольклора өврүлмеги үчин узак вагт дәлди. Новайы ялы бирнәче асыры гечмәнди. Үстесине хем Магтымгулының

анык шахслыгы, дурмушына дегишли догры маглуматлары билмәге, өвренмәге халкың тешне боланлыгы ол барадакы ровaятларың долы чепер эпика өврүлмегине пәсгел берипдир.

Шейле пәсгелчиликлериң эсасында шахыр хакындакы ровaятлар ве легендалар кәмил дөредижилигиң [illegible]сындан гутарныклы гирип билмәндирлер. Олар чепер сөз сунгатына өврүлмек процесинде болуп, белли бир өсүш этапында галыпдырлар. Ягны гөчме сюжетлер, гахрыманың херекетини идеаллашдырян хер хили чеперчилик тәрлердир серишделер, интернационал хәсиетлер чылшырымлы өсүше голтгы берип, Магтымгулыны фольклор гахрыманларының жүммүшине чекипдир. Шахырың анык дурмушы, дөредижилиги ве ровaят жанрының умумы өсүшинден гелип чыкян тарыха голайлык болса, чылшырымлы өсүше пәсгел берип, оны анык гөрнүшинде сакламага чалшыпдыр. Нетижеде, адреслилик, тарыхылык билен кәмил фольклора махсус умумылык ве чепер эпики мазмун гатышып, өзболушлы ровaятлар шекилини эмеле гетирипдир. Шоңа гөрә бири-бирине гаршы ялы дуюлян бу ики фактора айрылыкда дәл-де, бири-бирини байлашдырян, ровaяты белли бир чепер системада сакляян гатышыклы, дөредижиликли өсүшиң [illegible]веси хөкмүнде баха бермели. Мысал үчин, түркмен фольклорында ынсаның кесп-хүнәр өвренмеги өзбашдак система өврүлипдир. Ол накылларда, аял-гызларың шахырана дөредижилигинде дүрли чепер чөзгүтлериң [illegible]сында ныгталыпдыр. Эртекилерде сөвдагәрлериң, гарып-гасарларың, тәжир огулларының, патышаларың кесп-хүнәр өвренип, мырат-максатларына етишлери чепер беян эдилипдир.

Гадымы дөвүрден бәри чепер ишленип гелйән кесп-хүнәр өвренмек хакындакы система Магтымгулы барадакы ровaятлара хем гечипдир. «Хатлы ёналар» диен

роваятда шахыр өвренен хүнәриниң көмеги билен гаракчылардан халас боляр. Магтымгулы ир-иймиш бишен гүйз гүнлериниң биринде дага гезеленҗе гидйәр. Ол дагдан гайдышын гаракчылара душ боляр. Олар шахыры өлдүрҗек болярлар. Магтымгулы ёна тикип билйәндигини айдып, өлүмден сыпяр ве тикен ёналарына хат язып, обадашларына хайсы ерде гөз туссагда сакланяндыгыны хабар берйәр. Илдешлери ёналарың бириндәки хаты окап, шахыры гаракчылардан халас эдйәрлер. Шу сюжетиң мотиви дүрли халкларың эртекилеринде, роваятларында душ гелйәр. Бу болса сюжетиң гөчмедигини шертлендирип, Магтымгулудан өң хем айдыландыгыны кепиллендирйәр. Шейле болса-да, биз бу роваяты «ялан сөзлейәр» дийип, шахырың адындан айрып билмейәрис. Себәби интернационал (гөчме) сюжетлериң душ гелени шахырың адына дакылман, Магтымгулының дурмушына, дөврүне, поэзиясына габат гелйәнлери сөз уссады хакындакы роваятлар циклине уйгунлашдырылыпдыр. Шоңа гөрә биз Магтымгулының гаракчылара душаныны инкәр эдәенимизде-де, онуң ат-эсбапларыны ясаян усса боландыгыны ыкрар этмели болярыс.

Шейле дөредиҗиликли ассимиллешмегиң нетиҗесинде, шахыр хакындакы роваятларың базасы байлашып, дурнуклы сюжетлер топары эмеле гелипдир. Магтымгулының гылык-хәсиети, матлабы, идеалы етик болан өзбашдак фольклор образы дөредилипдир.

Магтымгулы бада-бат халк дилине дүшүпдир, гарамаяк көпчүлигиң арасында зехинли шахыр хөкмүнде таналыпдыр. Муны Магтымгулы бир бейтде:

Ил гөзүне илип мен,
Иленими билип мен —

дийип, улы ынам билен айдыпдыр. Себәби шахырың халк калбына чалт орнашан гошгулары оларың социал

ярасына мелхем болуп, рухы хем-де эстетики ислеглерини канагатландырыпдыр. Шу рухы тәсир Магтымгулы хакындакы халкы эсерлериң хем чалт дөремегине ве яйрамагына, шахырың адының фольклора ымыклы гирмегине предпосылка болупдыр. Инди шахыр адының ил агзына дүшендигини гүмансыратмандыр-да, оны ачачан ыкрар эдипдир:

Исмим дүшди илден-иле,
Нагш эдерлер дилден-диле.

Магтымгулының бу ынамы халк тарапындан биркемсиз өделипдир. Гөзбашыны шахырың өмри ве дөредиҗилиги барадакы хер хили маглуматлардан алып гайдан гүррүңлер дилден-диле өтүп, чепер сөз сунгатына өврүлипдир. Оларың идея-тематики өрүси болса гөзбашыны шахырың эсерлеринден алып гайдыпдыр. Магтымгулы дурмушың, яшайшың, ынсан гылык-хәсиетиниң көп гранлары барада төвереклейин пикир йөредипдир. Шахырың шу гиң поэтики дүнйәсиниң айры-айры парчалары роваятларда довам этдирилипдир. Мысал үчин, Магтымгулы поэзиясында ынсанперверлиге улы сарпа гоюп, дүрли ногсанлыкларың гаршысына гөрешипдир. Шахырың шу асыллы максады роваятлара хем гечипдир. Ол роваятларда гарып-гасарларың тарапыны чаляр, дин хадымларының этмишлерини йүзүне басяр. Шахыр шыгырларында адалатлы сөйгиниң тарапыны тутуп, аял мертебесини динден ёкары гойяр. Онуң бу прогрессив дүшүнҗеси роваятларда чеперлешен анык маглуматларың эсасында ныгталяр. Деңешдирме хәсиетли шейле мысаллары көп гетирмек мүмкин. Бу болса роваятларың аглабасының шахырың өмрүне ве дөредиҗилигине кыбап дөредилендигине долы шаятлык эдйәр.

Ровäятларың бир топары гөс-гөни шахырың дурму-
шына, дөредиҗилигине дегишли вакалары, маглуматла-
ры хабар берсе, бейлеки топары Магтымгулының дост-
-ярлары, төверек-дашы барада сөхбет ачяр. Тематики
тайдан ровaятлары «Магтымгулының ковум-гарындаш-
лары хакындакы ровaятлар», «Шахырың яшлыгы», «Би-
лим угрунда», «Шахыр ве дин», «Шахыр җаханкешде»,
«Шахыр ве дурмуш», «Шахырың дост-ярлары ве шә-
гиртлери барадакы ровaятлар» кимин топарлара бөлмек
мүмкин. Шу ровaят топарларында баш гахрыман
Магтымгулы. Ол өзүниң шахсы бәхбиди барада дәл-де,
халк көпчүлигиниң ыкбалы хакында аладаланян кәмил
эпики гахрыман. Халк өзүниң җемгыет, дурмуш, адам-
кәрчилик, ахлак барадакы хыялыны, гарайшыны Маг-
тымгулының образында җемләпдир. Шоңа гөрә шахыр
хакындакы ровaятлар чепер эстетики хызматы ерине
етирйән сөз сунгаты болмак билен бирликде түркмен
халкының бейик оглуның дурмушындан, дөредиҗили-
гинден сөхбет ачян чепер халкы эсерлердир. Бейик
акылдарларың беллейши ялы, шейле эсерлер өз әхмие-
тини йитирмейәрлер, олар агыздан-агза гечип, халк ди-
линде яшамагыны довам этдирйәрлер.

* *
*

Элиңиздәки йыгында Магтымгулының ады билен
багланышыклы айдылян ровaятларың, легендаларың ве
маглуматларың көпүси гиризилди. Көп вариантлы ро-
ваятлар деңешдирилип, хас кәмил нусгасы текстиң эсасы
эдилип алынды, олар барадакы маглуматлар йыгынды-
ның соңунда берилди. Текстлер шахырың өмрүне ве
дөредиҗилигине гөрә хронологик тертипде ерлешдирил-
ди. Нешир болан ровaятларың асыл нусгалары пейдала-
нылды, асыл нусгасы ёк ровaятлар проф. М. Көсәевиң
чапа тайярлан «Магтымгулы хакында халк ровaятлары»

диен йыгындысындан ве дегишли газет-журналлардан алынды.

Йыгындыдакы ровaятларың поэтики дуркы, монотоники чепер беяның өзболушлы стили белли дереҗеде сакланды, оларың мазмунына дүзедиш гиризилмеди. Йыгынды барадакы белликлериңизи Түркменистан ССР Ылымлар академиясының Магтымгулы адындакы Дил ве эдебият институтының халк дөредиҗилиги секторына иберсеңиз дүзүҗи Сизден хошал боларды.

Амаямырат БАЙМЫРАДОВ

АДЫ ГАРРЫМОЛЛА БОЛСУН

Магтымгулы Ёначы Геркез илине Атаныяз Кадырың ханлык сүрен дөврүнде, илери йүзден гелипдир. Ол Атаныяз Кадыр ханың янына барып:

— Обаңызда мен дайхан дурар ялы мал-җанлы адам бармы? — дийип сорапдыр.

Хан:

— Адамларың көпүси гышыклар, шолара бар — дийип, гышыкларың отурян ерини салгы берипдир.

Магтымгулы Ёначы гышыкларың бириниң өйүнде болуберипдир. Өй эеси оны өзүне огул эдип алыпдыр ве «Хич ере гитмән, өзүмизиңки болар» диен ниет билен агасының етишен гызыны той эдип берипдир.

Магтымгулы Ёначы өйли-ишикли боландан соң, атлара ёна, үйен, чеки, адамлара көвүш, меси тикип, өз-башдак гүзеран гечирип башлапдыр. Бош вагтлары болса күмүшден йүзүк, аялларың шай-сеплерини ясапдыр.

Ёначы гаты салыхатлы адам болупдыр. Гелин-гызлара гөз галдырман, диңе өз ишини билипдир. Шоңа гөрә оны гайын топары, тутуш ил говы гөрүпдир.

Магтымгулы Ёначыдан гарран дөврүнде бир огул

болупдыр. Олар чага нәме ат гойҗакларыны билмәндирлер. Шонда бири:

— Магтымгулының орта яшандан соң оглы болды. Чагаң ады Гарры болсун — дийипдир. Бу сөз Магтымгулы Ёнача ярапдыр. Ол:

— Догры айдярсыңыз, бу огул гарран вагтымда болды. Мениң атамың ады-да Гарры моллады. Гой, чаганың ады Гаррымолла болсун — дийипдир.

Гаррымолланың хакыкы ады Дөвлетмәммет болмалы.

ТССР Дөвлет китапханасы
Госбиблиотека ТССР
Инв. № 8289 1

АДАМЫ ЕР ЭКЛӘР

Магтымгулы Ёначы ачлык дөврүнде бирнәче атла гошулып, аргыша гидипдир. Эмма эп-эсли ёлы геченлеринден соң, Магтымгулының аргыш малы ярамандыр. Онуң ёлдашлары:

— Магтымгулы ага, аркайын ызыңа гайдыбер. Биз аргышдан саг-аман гелсек, сени хем хор этмерис. Хер хайсымыз он, йигрими гадак дәне берсек, ачлыкдан чыкарсың — дийипдирлер.

Магтымгулы Ёначы оба гайдыпдыр. Оба етиберенде ярамадык дүесини отлук мейдана гойберип отырка, гезип йөрен бир сычана гөзи дүшүпдир. Ол хининиң төверегиндәки от-чөплери сермелекләп тапып, хинине дашаяр экени. Магтымгулы муңа тәсин галып, сычана үнс билен сын эдипдир. Ол сычан көр экен. Шонда Магтымгулы Ёначы аргыша гитмедим дийип, гынанып отурмагың бидерекдигине гөз етирипдир. Ол «Көр сычан иймитини тапып, гүн гөрйәр. Мен гайгы этмәйин. Гөзүм бар, элим бар, жаным саг. Өз юрдумда, өз еримде зәхмет чексем хор болман. Адамы ер эклейәр ахыры» дийип пикир эдипдир.

Ол оба гелип, азажык сувлы ер тапыпдыр. Онуң

даш-төверегини жоялап, кәди экипдир. Магтымгулының кәдиси оңат битипдир. Олар кәдини бугдай билен чалшып, хөреклерини тапып, ачлыкдан саг-аман чыкыпдырлар.

АЙЫШ[1] ЕР

Магтымгулы Еначаның яшан деврүнде Гүргенде бир дул аялың оглы яга есир дүшйәр. Ол аялың оглуны Магтымгулы Еначы гидип, есирликден бошадяр. Шонда дул аял:

— Эй Магтымгулы, саңа ат берсем өлер, дон берсем тозар, онуң үчин саңа хемишелик айыш берейин — дийип, бир бөлек ер берйәр.

Магтымгулы Еначы айыш берлен ерде экин экип, бир ниже девран сүрүпдир. «Адыны чыкарын арша геркезиң» диен гошгыны хем ол шол ерде гошупдыр.

[1] *Айыш* — сылаг.

ПАРАСАТЛЫ ЫНСАН

Дөвлетмәммет оба огланларыны окадар экен. Ол мундан башга аз-овлак чарвачылык хем дайханчылык билен мешгул болупдыр. Мунуң экин-тикин хожалык ишлерине улы огуллары Мухамметсападыр Абдылла көмек эдер экенлер.

Ол бир чешмәни бежерип, экмәге башлаяр. Мунуң экен гавун-гарпызы, кәдиси, җөвени говы битипдир. Азады экин экмекде илата гөрелде гөркезипдир. Шондан соң бейлеки чарвалар хем чешмелери бежерип, экин экип башлапдырлар.

Бир йыл ачлык болупдыр. Дөвлетмәммет өз экен ериндел өнен әхли хасылы җемагата пайлапдыр.

Башга бир йыл Дөвлетмәммедиң хем экен ерлери хасыл бермәндир. Җемагат өз алан галлаларындан әлтип, онуң өйүни бугдайдан долдурыпдырлар.

Дөвлетмәммет әлмыдам халк билен багланышыклы болуп, олара дүрли маслахатлар берер экен. Азады арпыш баханасы билен көп ери гезипдир. Гаракчылар хем онуң кервенини таламакдан чекинер экенлер.

МӘШИ БИШИШМЕДИ

Дөвлетмәммет дайыларының көмеги билен, әрсарыларың арасындан Этреге гөчүп гелен Ныяз Салых диен молланың элинде окап, соватлы болуп етишйәр.

Бир гүн Дөвлетмәммеди гөклеңлериң ханы Ханалы молла тутмак үчин янына чагырдяр. Ол ханың чакылыгына иринмән барыпдыр. Эмма Ханалы Дөвлетмәммедиң өңүнден чыкып, хабарыны алмандыр. Ол гөршүп-саламлашман, «Молла мыхман жая барыберсин» дийипдир.

Дөвлетмәммет диңе Ханалы ханың чагаларыны окатмандыр, ол мекдеп ачып, бейлеки гарып-гасарларың чагаларына-да дерс берипдир. Өң «Ханалы хан говы адам болара чемели» дийип йөрен шахыр ханың өйүнде бирки хепде боландан соң, онуң бүтин пыгылларына белет болуп, ханың дузундан датмандыр.

Бир гүнден бир гүн, муны аңан хан Дөвлетмәммеди янына чагырып сорапдыр:

— Ери молламыз, сен нәме үчин мениң тагамымдан датмаярсың?

Шонда Дөвлетмәммет шейле жогап берипдир:

— Эй хан, Дөвлетмәммет ве Дөвлетмәммеде меңзешлер сениң тагамыңа эл узатмаз!

Хан гахар-газаба мүнүпдир:

— Нәме үчин? Мениң тагамымың зәхери бармы?!

— Хан, мен сениң дүрс малыңы гөремок. Сен малы гамчының ужундан йыгнапсың. Сениң йыгнан малың етим-есирдир дулуң, пакыр-бичәрелериң гөзяшыдыр. Шейле мала шәрик болуп, сениң билен табакдаш болуп билмен. Сениң хемме задың харам!

— Молла, сени угурдаш болармыкаң дийип чагырдыпдым. Ол-а болжак дәл. Сен мениң билен угурдаш болмажак болсаң, ёлуң ачык!

Дөвлетмәммет:

— Хан, мениң ислейәним хем шол. Дүйн ругсат берен болсаң, бу гүн ики гүн боларды — дийип, Ханалы ханыңкыдан чыкып гидипдир.

ЯКМА — БИШЕРСИҢ, ГАЗМА — ДҮШЕРСИҢ

Гарры молла обаның сылаглы адамларының бири экен. Онуң деврүнде Гүргени, Геркези күрт чапяр. Шол вагт бүтин гөклеңиң ханына Ханалы хан, геркезиң яшулусына Бозполат[1] диер экенлер.

Гүнлерде бир гүн, Ханалы хан бисмил диен кеселе душ болупдыр. Оңа бир күрт тебиби:

— Хан, сениң кеселиң эми бир чаганың гарныдыр. Чага гарнына аягыңы сокмасаң бисмилден саңа дынма ёк — дийип айдяр.

Ханалы хан бир гүн Дөвлетмәммедиң гарындашларындан болан бир геркезиң чола ерде мал бакып йөрен оглуны мейдандан алып гидййәр. Залым хан огланы өлдүрип, кеселинден сапланяр.

Шол заманда Эйраның таланчылары Ханалы ханың обасына чозуп, юртда улы босгунчылык боляр. Хан шонда обасыны, өйүни ташлап, үч атлы билен гачып гидйәр. Гачып гелишлерине оларың гүзери геркезлериң үстүнден дүшйәр.

Ханалы хан:

— Геркезлериң үстүне догры баралың. Шейтсек олар бизиң ганымызы гечерлер — дийип айдяр.

Дөвлетмәммет дагы хем Ханалы ханың гелйәнини гөрүп:

— Адам ялы салам берип гелсе, «токлымызың» ганыны гечелиң — диййәрлер.

Ханалы хан геркезлериң үстүне баранда, олардан бири:

— Хан гелди, инер гелди — дийип, ханы магтаяр. Ханалы хан болса «Булар горкандыр» өйдүп, өңки пикиринден дәнйәр. Ол геркезлери адам хасап этмән, йүзүни асмана тутуп, атыны сүрүберйәр. Шол вагт Сөйүн диен бир йигит Ханалы ханың ызындан етип, онуң ягырнысындан найзасыны сыхлаяр.

Сөйүн өлдүрилен огланың атасы гелип етишйәнчә, найзасыны Ханалы ханың ягырнысындан согурмаяр. Огланың атасы гелип, Ханалы ханың дамагыны чаляр. Шундан соң Сөйүн найзасыны согруп аляр.

Гуш йүрекли залым хан шейдип, өз газан чукурына өзи дүшйәр.

---

[1] Бу шахсың ады роваятларда Бозполат, Бузполат, Бузлуполат кимин душ гелйәр. Биз шахырың илдешлериниң ве эдебиятчыларың дегерли маслахатларындан соң, Бозполат дийип алмагы ерликли билдик.

ГАДЫРЫ БИЛИНҖЕК ДӘЛ
(легенда)

Магтымгулы дүнйә инмезден өң, атасы бир дүйш гөрүпдир. Дүйшүнде Дөвлетмәммедиң гапысында бир дарагт гөгерип отырмыш. Онуң етмиш шахасы бар экен. Шонда Дөвлетмәммет «Бә, мен бу дарагты хачан экенини билемок. Етмиш шахасының хер биринде етмиш дүрли миве бар. Хер миведен хем бир хили оваз чыкып дур» дийип пикир эдипдир.

Ол гөрен дүйшүни өзи ёруп билмән, халыпасының янына гидип, оңа дүйшүни айдыпдыр.

Халыпасы:

— Сенден бир огул дөрежек. Онуң етмиш хүнәри болҗак. Эмма өз дөврүнде гадыры билинҗек дәл — дийипдир.

МЕН ХАҖА ГОВУШДЫМ

Гаррымолланың яшаян обасына хаҗа барян Шагурбат диен дивана гелипдир. Ол Гаррымолла билен гүрлешипдир. Шагурбат Гаррымолла ялы ылымлы адама душандан соң:

— Мен хаҗа гитҗек дәл. Бу обада хакыкы хаҗа говушдым — дийип айдыпдыр.

Ине, шундан соң шол обаның ады Хаҗаговшан — Хаҗыговшан болуп галыберипдир.

ПАРАСАТЛЫ БАХА

Гаррымолланың яшан дөврүнде Бозполат он яшлы оглан экен. Ол элмыдама эли таяклы түвдүрме ойнар экен. Көп вагтыны Гаррымолланың ве бейлеки гаррыларың гүррүңини диңләп гечирер экен.

Бир гүн бир мәрекеде Гаррымолла онуң янып дуран мавы гөзлерине середип:

— Шү-хэ халкың агзыны аша етирҗек бир сары инер экен. Арман, еке өзи чөкүп отыр-да — дийипдир.

Гаррымолланың айдышы ялы, Бозполат соң ил хемдеми боляр. Ол геркезиң Атаныяз Кадырдан соңкы ханыдыр.

МАГТЫМГУЛЫ — ХАЛКЫҢ ГУЛЫ

Магтымгулының атасы Дөвлетмәммет Азады магтым тиресинден Селим магтым диен бир адам билен кыяматлык доган окашыпдыр. Ол вагтал-вагтал Дөвлетмәммедиң өйүне гелип, биркүч гүн мыхман болар экени.

Магтымгулы Пырагы энеден боланда шол Селим магтым диен адам Дөвлетмәммедиң өйүнде мыхманчылыкда экени. Дөвлетмәммет яңы болан чаганы Селим магтымың өңүне берип:

— Шу чага сениң гулуң болсун! — дийипдир.

Онда Селим магтым:

— Гой, бу чага халкың гулы болсун! — дийип айдыпдыр.

Шондан соң ол чаганың ады кем-кемден Магтымгулы болуп гидипдир. Магтымгулы өзүниң бир гошгусында атасы Дөвлетмәммет Азадының Селим магтым атлы доганының боландыгыны ятлап гечйәр. Шол гошгының соңкы бенди шейле гутаряр:

Пырагы дийр, гөрсең җахыл вагтымың,
Сәбилик саясы гара багтымың,
Атамың доганы Селим магтымың,
Гойсалар гечерин яны биләни[1].

---

[1] Контекстлердәки шыгырлар роваятчыларың айдышы ялы язылды.

ДЕРЛЕМЕЛИ БОЛЯР
(легенда)

Гаррымолла хемише дерләп отурар экен. Соңра Магтымгулы етишип:

— Ата, сен нәме үчин элмыдама дерләп отырсың. Эдйән агыр ишиң ёк? — дийип сорапдыр.

Гаррымолла:

— Оглум, сениң ялы телим оглан дагларден одун йыгып: кими дагдан чыкып билмән, кимси йүкләп билмән, кимсиниң эшеги йүкүни йыкып, хеммеси «я Гаррымолла» дийййәрлер. Менден медет дилейән оларың хайсына етишжек. Эгер етишжек болсаң, дерлемели боляр — дийипдир.

СЕН АТАҢДАН ОЗДУРЫПСЫҢ

Дөвлетмәммет томус гүнлери Төрейит такырлыгында харман аляр экен. Ол вагт Магтымгулы овлак-гузы бакып йөрен оглан экен. Ол чопан болуп гезип йөрен еринде хер хили гошгулары гошуп, олары айдым эдип айдар экен. Қәвагтлар язан гошгуларыны чопанлара окап берип, оларың маслахатына гулак асар экени.

Бир гүн Магтымгулы билен биле чопанчылык эдип йөрен какабаш ёлдашларының бири оба гидйәр. Ол Гаррымолланың янына барып:

— Магтымгула бирнеме «хай» дийиң. Ол мал бакып йөрен еринде болар-болмаз варсакыны айдып, гөрене гүлки болуп йөр — дийип, Магтымгулыны яманлапдыр.

Шондан соң Дөвлетмәммет оглуның нәме айдяндыгыны билмеги йүрегине дүвүпдир.

Бир гүн яшажык Магтымгулы овлак-гузыны ятага сүрүп, атасының янына көмеге совлупдыр. Харман жайда атасы ёк экен. Магтымгулы еке өзи боландан соң, ишләп йөркә хиңленмәге башлапдыр. Шол вагт чай ичип өйден чыкан Дөвлетмәммет оглуның сесини эшидип аяк чекипдир. Чопаның кинаялы сөзүни гаты гөрен шахыр оглуның шыгыр окайшына диң салыпдыр. Магтымгулы-

ның гошгулары Дөвлетмәммеде ярапдыр. Онуң оглундан гөвни хош болупдыр. Соңра Магтымгулының янына гелип:

— Оглум, сен «шахыр болупсың» дийип эшитдим. Ханы, атаң хакы үчин хем бир хош сөз айдып бер бакалы — дийипдир.

Магтымгулы шонда атасына миннетдарлык билдирип «Атам Дөвлетмәммет молла хакы үчин» диен сетирлер билен гутарян гошгусыны айдып берипдир.

Дөвлетмәммет:

— Берекелла оглум, сен атаңдан озуп, өз мертебәңе етипсиң. Аркайын шахырчылыгыңы эдибер — дийип, оглуна ак пата берипдир.

ҖҮЛГЕДӘКИ СЕС

(легенда)

Магтымгулы яш вагтларында даг араларында мал бакар экен. Ол бир гүн гүнортан уклап ятырка дүйш гөрүпдир. Дүйшүнде Магтымгулы бир топар адамың җүлге тарапдан гелйән сесини эшидипдир. Ол «Мениң мал бакян еримде ким сес эдйәркә?» дийип, сес чыкан тарапа барыпдыр. Гөрсе, бир топар гарры адам намаза дуран экени. Шахыр булары гөрүп, аңк болуп дурка, оларың бири Магтымгулыны адамларың янына алып барыпдыр.

Дуран адамларың яшулусы:

— Оглум, ислегиң болса айт? — дийип сорапдыр.

Магтымгулы:

— Иле ярар ялы шахыр боласым гелйәр — дийипдир.

Дуран адамларың хер хайсысы Магтымгула бир кәсе шерап ичирип, оңа шахырлык патасыны берипдирлер.

Шол вагт Магтымгулы оянып дыр. Гөрсе, не адамлар бар, не-де өй. Хич зат ёк. Җүлгеде маллары отлап йөр.

Ине, шундан соң Магтымгулының сери үйтгәпдир. Ол: «Деслап бир кәсе мей ичип, бакдым асмана, еди гат асманың барыны гөрдүм» дийип, дүнйәниң овалындан ахырына ченли болҗак сөзлери гошгы билен айдып гидиберипдир.

ЗЕХИНЛИ ОКУВЧЫ

Магтымгулы Соңудагың илерсинде Гүрген диен ерд бир молладан сапак алыпдыр. Молласының өвреде сапагыны Магтымгулы шол вагт билип, бейлеки окув чылар ялы оны гайталап отурмаз экени.

Бир гүн молласы:

— Магтымгулы, сен нәме үчин дерсиңи аз окаяр сың? — диийп соранда, ол:

— Мен сапагымы пугта окаяндырын, моллам — диийп, молласының гечип дуран сапагыны оңа айдып берипдир.

Магтымгулы молласындан ят тутан сапагыны өйүнд болса-да, ойнаян еринде-де ядындан чыкармандыр. Са пагыны пугта билйән өрән зехинли окувчы экен.

НАХАРЫМЫЗ БИР БОЛСУН

Гиҗара нахар тайяр болуберенде, Магтымгулыны өйлеринден тапмаз экенлер. Соң онуң гелерине гарашып, нахар хем иймез экенлер. Ол бу ики арада гоңшы-голамларына барып «Атам сизе гелсин дийййәр» дийип айдып чыкар экен. Ол ызына доланянча, өйлери гоңшы-голамдан долар экен.

Бир гүн Магтымгулы адамлары өйлерине чагырып йөркә, гиҗә галыпдыр. Шонда атасы:

— Оглум, нахар вагты нирә гитдиң? — дийип сорапдыр.

Магтымгулы хем:

— Ата, шу гезек әхли обадашларымы чагырдым. Өйлеримиз айра болса-да, гой, нахарымыз бир болсун! — дийип, җогап берипдир.

Бу гепе атасы билен бирликде гоңшы-голамлары хем бегенипдирлер. Олар гиҗәниң бир вагтына ченли шахырың өйүнде этенден-геченден гүррүң эдип отурыпдырлар. Шейле агшамлар оларда хемише болян экен.

АҖЫ АЧ, ДОКЫ ДОК ЭКЕН

Магтымгулы яшка «Юрт гөрҗек, адамларың нәхили яшаяндыгыны билмеги йүрегим күйсейәр» дийип, бир адам билен Овганыстана гитмек ислейәр. Онда атасы:

— Оглум, сен энтек яш. Ёл гатнавлары хем ягшы дәл. Огры-җүмри, гаракчы көп. Замана булашык — дийип, Магтымгулының сыяхада гитмегине разы болмаяр. Магтымгулының гитмесе йүреги ынҗалмаяр. Шол ерде аталы-огул икиси айдышмага дурярлар:

Азады:

— Паш эйле сырыңны, саклама пынхан,
Эмма ки сөзүмден чыкмагыл, оглум.
Гүнде йүз көй гелер-гечер бу баша,
Агыртма, сөзүми йыкмагыл, оглум.

Магтымгулы:

— Утанардым, сырым паш эйлемездим,
Паш эдерин хабар алсаң, Азадым.
Йүз көй гелер-гечер хер гүн бу баша,
Истәрин бир сапар кылсак, Азадым.

Азады шундан соң Магтымгулының кәмиллиге гадам басандыгыны билип, оңа ругсат берипдир.

Магтымгулы илки Овганыстаның Хырат диен ерине баряр. Ол ерде шахырчылык сунгаты, хыратлыларың

диллери, дэп-дессуры билен таныш боляр. Хыратда бирнәче гүн боландан соң, овганларыңам гарып яшаяндыгына гөз етирен шахыр Мара гайдяр.

Ол дөвүрде Марының адамларам хор-хомсы яшаян экен. Шахыр Марыда бир байың өйүне мыхман болуп:

— Сен шу маллары йыгнап нәме этҗек? Гарып-гасарлара пайлап берсең болмаярмы? — дийип айдяр. Бая шахырың сөзи ярамандыр. Ол мыхманына хеззет-хормат хем этмәндир.

Магтымгулы бая:

— Намаз окандан пейда ёкдур. Харам-халалы йыгнаныңдан, бир аҗы доюраның сөгап ишдир — дийип, онуң өйүнден чыкып, Теҗене гелйәр.

Теҗенде «Магтымгулы дийилйән шахыр гелипдир» диен хабары эшиден адамлар саламлашмак ве газал эшитмек үчин, онуң мыхман болан ерине йыгнанышыпдырлар. Шахыр олара газал окап берипдир. Гөрен-эшиден затлары хакында гүррүң эдипдир. Шол ерде Магтымгулы билен бир шахыр хем айдышыпдыр. Магтымгулы ол шахыры еңипдир. Шахыр Теҗенде бирки гүн боландан соң, өз обасына гайдыпдыр.

Атасы Магтымгулудан:

— Оглум, аҗайып-гарайып нәмелери гөрдүң? — дийип сорапдыр. Магтымгулы оңа:

— Хырат диен юрт писселик экен. Онуң ялы писселиги хич ерде гөрмедим. Олары томаша эдип, гөвнүм ачылды. Эмма әхли ериң гүн-гүзераны бир меңзеш экен. Аҗы ач, доки болса док экен — дийип җогап берипдир.

АЛЛАНЫҢ КЕЛЛЕСИ ЧИШМЕЙӘРМИКӘ?

Магтымгулының атасы диндар адам болупдыр. Ол хемише «алла, алла» дийип, худая алкыш эдер экен.

Гүнлерде бир гүн, Магтымгулы атасының янына барып:

— Ата! — дийип гыгыряр. Азады сес бермейәр. Магтымгулы ене гыгыряр.

Азады:

— Оглум, «ата, ата» дийип келләми чиширдиң. Гулагым кер дәл. Бир гезек «ата» дийсең бес — дийип гатырганяр.

Магтымгулы:

— Ата, мен ики гезек «ата» дийдим велин, гахарыңыз гелди. Сиз болса «алла, алла» дийип, худайыңа адыны гиже-гүндиз дилиңизден дүшүреңизок. Мына худайың келлеси чишмейәрмикә? — дийипдир.

Азады оглуна хич хили жогап берип билмәндир. Ол оглуның йөнекей адам дәлдигине гөз етирип, оңа пата берипдир.

Шондан соң **Маг**тымгулы газал айдып башлаберенмиш.

СЕНИ ЕҢЖЕК ЁКДУР

Түркменлериң ата уругындан болан Дурды шахыр Магтымгулудан улурак болуп, ол Этрек себитлеринде яшапдыр.

Гүнлерде бир гүн, Дурды шахырың ат-овазасыны эшиден яш Магтымгулы атасы Азадыдан ругсат алман, онуң билен айдышмага гидипдир. Магтымгулы барандан:

— Эссалавмалейким, Магтымгулы — дийип, Дурды шахыр илки салам берипдир.

Саглык-аманлык сорашанларындан соң, ики шахыр сораг-жогаплы гошгы айдышмага башлапдырлар. Магтымгулы Дурды шахырың сорагларының көпүсине жогап берипдир. Йөне иң соңунда онуң бир сорагына жогап берҗек боланда ялңышыпдыр.

Шонда Дурды шахыр:

— Магтымгулы, сен ызыңа гайдыбер. Пылан сетире берен жогабың ялңыш болды — дийип айдыпдыр.

Лапыкеч болан Магтымгулы атасының янына гелип, Дурды шахырың сорагына жогап берип билмәндигини айдяр. Атасы:

— Оглум, Дурды шахыр гүйчли шахырдыр. Инди

онуң билен айдышмага гитсең, маңа өңүнден дуйду гын — диййәр.

Магтымгулы атасындан шыгыр дүзмегиң тилсимл рини пугта өвренип, яңадандан Дурды шахыр биле айдышмага гидипдир. Бу гезек Магтымгулы Дурды ша хырың әхли сорагларына догры җогап берипдир. Мук Дурды шахыр бегенип:

— Бар кәрдеш, сен аркайын гидибер. Сениң биле сораг-җогап айдышып еңҗек ёкдур — диййәр.

Магтымгулы Дурды шахырың янындан бегени гайдяр.

ДОГРЫ ҖОГАП

Гошгы язмага хыҗувлы Дурды шахыр яш Магтымгулыны сынамак үчин:

— Ата, менем өз гезегинде совалдан гошгы дүзүп, Магтымгула иберейин-ле! — дийип сорапдыр.

Онда атасы:

— Оглум, сен өз угруңа гезибер. Магтымгулы саңа җогап берер. Сенем утанҗа галарсың — дийип, онуң Магтымгулы билен айдышмагыны гөвнемәндир.

Эмма Дурды шахыр «Шахыр шахыры сынаса утанҗы болмаз» дийип, «Бизден салам болсун Магтымгулы устада» диен сетир билен башланян соваллы гошгусыны иберйәр. Магтымгулы оңа догры җогап берйәр. Соң Магтымгулы «Шахыр болсаң, шондан бизе хабар бер» диен сетир билен башланян соваллы гошгусыны язып, Дурды шахыра иберйәр. Дурды шахырам Магтымгулының совалларына догры җогап берйәр.

Шу айдышыкдан соң, Магтымгулының Дурды шахыра, Дурды шахырыңам Магтымгула гөвни етипдир.

ЯРЫ ЯРДАН АЙРАНЫҢ

Магтымгулы шахыр геркез уругындан Меңли диен гызы яшлыгындан сөйүп, онуң ызында көп йыллар гезипдир. Шыхым диен бир бай адам хем Меңлини сөййән экен. Ол бай гызың ата-энесине көп пул берип, Меңлини сатын алыпдыр. Магтымгулының муңа өрән җаны янып, Шыхымы нәлетләп, шейле гошгы гошупдыр:

Шыхым саңа душмандыр,
Яры ярдан айраның.
Соңы саңа пушмандыр,
Яры ярдан айраның.

Өлмесинем, гүлмесин,
Багры ерден галмасын,
Еке зүрят галмасын,
Яры ярдан айраның.

Атаң багры даш болсун,
Энең гөзи яш болсун,
Мүң бир бела душ болсун,
Яры ярдан айраның.

БОЛМАДЫ БИЗГЕ НЕСИП

Магтымгулы обадаш гызы Меңлини сөйүпдир. Магтымгулы Идрис бабаның медресесинде окап йөркә, Меңлиниң ата-энеси гызы Шыхым харпык диен бирине берипдир.

Магтымгулының ызындан оба адамлары элхаржылык элтер экенлер. Шонда оларың бири шахыра Меңлиниң Шыхым харпыга берлендигини айдыпдыр. Магтымгулы хүжүресине барып:

— Биз новруза ченли вадалашыпдык велин, несип дал экен — дийип, гамгын болупдыр. Ол шонда:

Болмады бизге несибиң, истедим гүйзден сени,
Дийдиң: «Өтсүн гыш, тапар мен тәзе новруздан сени»
Сайладым, сечдим, сонам, бир бөлеҗик гыздан сени,
Нечүн билиң гучмадым, билдим тапып уздан сени,
Истерем хакдан, говушдыргай маңа тизден сени —

дийип башлаян «Новруздан сени» диен гошгыны язып, обадашларының бириден оны Меңлә говшурмагыны саргапдыр.

БИР ГОЙНА САЛАН ИСТƏРИН

Атасы Азадының маслахаты билен йигрими бә
яшлы Магтымгула отуз үч яшлы еңңеси Акгызы дакя
лар. Шонда Магтымгулы:

Йигрими бәш яш өтди менден,
Хезил этмедим дүнъе сенден.
Ширин сөзли, леби хандан,
Бир гойна салан истəрин —

дийип айдыпдыр.

Магтымгулы билен Акгыз гара өйде тукат болуп
дымшып отурарлар экен. Кəярым күмүшчилик, шахыр
чылык эдип вагтыны гечирҗек болар экен. Болмаса-да
өз меслекдешлериниңкə сыр алышмага, достлуклы гүр
рүң эдишмəге гидер экен.

Бир гүн Магтымгулы:

— Бүтин өмрүм аял билен гечмели болды, бир нəзли
яра душмадым — дийип, шу гошгыны айдыпдыр:

Мыхман гелер алыс ерден,
Гаршыласаң сөвүш биле.

Мерт йигитлер гечер серден,
Ал мейданда дөвүш биле.

Йуврүк етмез узагына,
Дүшдүм пелек дузагына,
Меңли гызың йүзүгине,
Гашлар гойсам күмүш биле.

Гызу-жуван уз йөрейип,
Гөз гидер, багрың эрейип,
Көле губа газ йөрейип,
Сув сесленер гамыш биле.

Магтымгулы, ярытмадым,
Перзент похун арытмадым,
Седириме[1] дарытмадым,
Мыдам ишим сымыш[2] биле.

---

[1] *Седир* — гыз, жуван, гөзел.
[2] *Сымыш* — кейваны, аял.

ХЕСРЕТ БИЛЕН ДӨРӘН ГОШГЫ

Магтымгулының өзүнден бир яш улы аял дога болупдыр. Онуң адына Ханмеңли диер экенлер. Ма тымгулының өзүнден кичи доганына Җанэсен ди экенлер. Җанэсениң аялының ады Байрам болупдыр.

Магтымгулының окува гитҗек йылы олар бир гүн арадан чыкыпдырлар. Шонда Магтымгулы хесрет биле шу ашакдакы гошгыны айдыпдыр:

Байрам гелин, Ханмеңли гыз, Җанэсен,
Бу дертлериң хайсы бирне яна сен.
Чархы пелек, хер гүн чепе дөне сен,
Калбымың дүнйәси вейрана гелди.

Языклы бендесин алла гаргаса,
Адам ишин зурядына саргаса,
Серимден аң гөчүп, ажал сыргаса,
Гөзлеримден яшым пайрана гелди.

Үчүң ыкбалыны батырдың лая,
Өмрүңи гам билен өтүрдиң зая,
Шаму-сәхер голум сердим худая,
Асман ахым гөрүп, йыглана гелди.

Магтымгулы, элип билим бурулды,
Дамарым дартылды, ганым дурулды,
Өлүм зарбы үч тарапдан урулды,
Акылым дагылып, хайрана гелди.

Шу гуссадан бир йыл геченден соң, йигрими ики яшлы Магтымгулы Чәрҗеве окува гиденмиш.

ЯЗГУЛЫ ХАЛЫПАНЫҢ ӨКҮНҖИ

Магтымгулы яшлыкдан окамагы, өвренмеги хөвес эдипдир. Ол бир мәрекеде:

— Өзүмден уссат бир пир тапсам, шоңа шәгирт болҗак — дийип, яшулулара сала саляр. Отуран гаррыларың бири:

— Пылан ерде[1] Язгулы халыпа диен бир пир бар. Ол ылмың сакасына чыкан адам. Шоңа шәгирт болсаң, көп заты өвренерсиң — дийип, маслахат берйәр.

Магтымгулы шахыр хем шол тарапа гидйән кервенлер билен дакылышып, өз эшегини мүнүп, Язгулы халыпа гол бермәге гиденмиш. Барса халыпаның ишигинде сопулар гаравул дуран экен. Ол сопулардан:

[1] Бу сюжетиң вариантларында Магтымгулының тәлим алҗак пирлериниң яшаян ерлери, атлары дүрли-дүрлүдир. Меселем, Язгулы халыпа бир голязмада Марыда, бейлеки бир голязмада Чәрҗевде я-да Гүргенде яшаяр. Муны роваятчыларың шахырың халыпаларыны өз территориясында яшан адам хөкмүнде гөз өңүне гетирендиклери я-да шол ерде өң яшан пирлер билен багланышдырмага чалшандыклары билен дүшүндирмек мүмкин.

— Язгулы халыпаның янына гирмек болярмы? — дийип сорапдыр.

— Илки бу ере нәме максатда гелениңи айт. Барып халыпадан сорарыс. Ол ругсат берсе гирерсиң — дийип, сопулар шахыры өе гиризмәндирлер. Шахыр:

— Халыпаны пир тутунмага гелдим. Гөвнесе ондан тәлим-тербие алҗак — диййәр.

Сопы пириниң янына барып:

— Бир эшекли гөклең сизе гол бермәге гелипдир — дийип, халыпа хабар берйәр. Халыпа:

— Онуң кәрини сорадыңмы? — диййәр.

— Ёк.

Гаравул Магтымгулының янына гелип, онуң кәрини сораяр. Магтымгулы:

— Кәримиз яманчылык[1] — диййәр.

Гаравул халыпасына:

— Ол-а шахыр экен — дийип айдяр. Язгулы халыпа болса, Магтымгулының йүзүни гөрейин хем диймән, отуран еринден:

— Бизе олар ялы эшек мүнүп, шахырчылык эдип, агзына геленини самрап йөрен адам герек дәл. Биз олар ялы адамың голуны хем алмарыс. Оңа сен халыпамыз «Агзына шейтан сиен яманчыны сопучылыга алҗак дәл. Ызына гидиберсин дийип айдяр» дий. Эшекли шахырдан бизе говы сопы боласы ёк — диййәр.

[1] Яманчылык шахырчылык диен манына аңладяр.

Гаравул дуран сопы шахырың янына гелип, пириниң айданыны айдяр.

Шол ерде Магтымгулының йүреги мөвч алып жошяр. Ол кагыз-галам алып, «Билмезмиң» диен гошгусыны язып, «Шуны пириңизе бериң» дийип, сопа узадяр-да, эшегини мүнүп, өз юрдуна гайдяр.

Язгулы халыпа Магтымгулының бу гошгусыны окап гөрен бадына:

— Вах, элимизе бир шуңкар гуш дүшен экен. Арман, оны учурыпдырыс — дийип, сопуларыны шахырың ызындан иберйәр. Олар Магтымгулының ызындан етип:

— Сени пиримиз чагыряр, ызыңа долан — диййәрлер. Магтымгулы:

— Кемандан чыкан ок ызына доланмаз — дийип гидиберйәр.

Ол шондан соң, Хыва барып, «Ширгазы» медресесиниң талыбы болупдыр.

БИЛИМ БЕРЖЕК ПИР ТАПЫҢ

Магтымгулы Ныязгулы халыпаның ат-овазасыны эшидип, оны хөвес эдип, пирине өтенден-геченден совгат ёллар экен.

Бир гүн Магтымгулы арзылы пирини гөрмәге ёла дүшүпдир. Ол Ныязгулы халыпаның өйүниң янына барса, бир топар сопы мәш, жөвен, бугдай оруп йөр экен. Магтымгулы олардан:

— Сопулар, араңызда Ныязгулы халыпа ёк-ла? — дийип сорапдыр. Олар:

— Пир орак орармы?! Сопучылыга гелен болсаң, сесиңи чыкарма-да, элиңе орак ал — диййәрлер.

Магтымгулы Ныязгулы халыпаның гапысына баряр. Гапыда дуран диванбеги хем «Мәш ормага барыбер» диййәр. Магтымгулының муңа гаты гахары гелйәр. Ол орак оруп йөрен сопуларың янына барып:

— Сопулар, сиз пириң янына мәш ормага гелдиңизми? Бу ишден сиз гелжекде неп тапмарсыңыз. Ондан не нан болар, не билим. Тәлим-тербие бержек пир тапың — дийип айдяр. Соңра шахыр «Шебле кимин даглары яндырдыгым билмезмиң» диен гошгусыны дүзүп «Барың муны пириңизе әлтип бериң» дийип, сопулара берип, шол ерден ызына гайдыпдыр.

Магтымгулы шондан соң арзылы пирине совгат ёлламандыр.

МЕНДЕН СИЗЕ ПИРЛИК ЭДЕН ЁК

Гүнлерде бир гүн, Магтымгулы Ныязгулы пире го[л] бермәге гиденмиш. Ныязгулы халыпаның метжидинд[е] хер гүн бирнәче адам пири ымам эдинип, намаз окая[н] экенлер. Шоларың ичинде пире гол берен Магтымгул[ы] хем бар экен. Ол Ныязгулы халыпаның ымамлыгын[а] уян сопулар билен өйле намаза дуряр. Шол вагт пири[ң] хызматкәри жуваздан яг гетирипдир.

Ныязгулы халыпа «Хызматкәр жуваздан ягы дөкен[дир]. Ол пеләкет хараза гиденде бугдайы хем дөкйәндир» дийип пикир эдипдир. Муны Магтымгулы аңыпдыр. О[л] бир эглип-галандан соң, хатардан чыкыпдыр.

Сопулар Магтымгулының бу херекетини унамандыр-лар. Олар намаздан соң, пириң янына барып:

— Пирим, Магтымгулы сизе гөриплик этди. Сиз нама[з] окап дуркаңыз ол хол бейләк чыкып дурды — дийи[п] айдыпдырлар.

Пир Магтымгулыны янына чагырып:

— Ери Магтымгулы, сен нәме үчин намазың хата-рындан чыкып өзбашдаклык этдиң? — дийип сорапдыр.

Онда Магтымгулы:

— Тагсыр, мен көпчүликден гачян адам дәл. Бирбад[а]

ымамлык эдйән сизе уюп, бир эглип-галдым. Эмма [illegible] гөрсем өңүмизде ымам ёк. Ол вагт сиз сөвда [illegible] экениңиз. Илки «Нәче яг дөкүлдикә?» дийип, жу-[illegible] барян экениңиз. Соң эшегиңизе бугдай йүкләп, хараза барян экениңиз. Тагсыр, догрусыны айт-сам, сонра сизиң сөвдаңыз ула сапды. Намазың соңунда сиз «Хывада тай арзан-да, түви гыммат. Гүргенде бол-са, тай гыммат-да, түви арзан. Бирнәче тайы Гүргене иберип сатдырсам. Ол ерден хем шол тайларың бахасы-на түви алдырсам. Оны хем Хыва базарында гыммат баха билен сатдырсам, шонда маңа кән пейда галжак» дийип, пикир этдиңиз. Мен хем өңүмизде ымам болман-дан соң, хатардан чыкып дурубердим — дийип ай-дыпдыр.

Онда сопулар:

— Сен ымама шылтык атяң. Ол бизиң өңүмизде [illegible] ымамлык этди ахыры — дийип, ымамың тарапыны чалыпдырлар.

Ныязгулы халыпа:

— А-хов сопулар, Магтымгулы догры айдяр. Мен ымам болуп дуркам, онуң айдан затларыны гөвнүме гетирдим. Ол мениң йүрегимдәкини билипдир. Иң говусы сиз шу адамы сындырмаң. Инди менден сизе пирлик эден ёк — дийип, сопуларыны дагыдып гойберипдир.

ГӨРМЕ-ГӨРҮШ

Магтымгулы Бухарада окаярка медреседе дерс бер йән халыпасына хормат билдирер экен. Ол медреседе гайдандан соңам хер ики йылдан бир гезек, Бухар гидип, халыпасы билен душушып, гөрме-гөрүш эдер экен

Магтымгулы бир сапар Бухара баранда шәхер дер везеси баглы болуп, эртире ченли галаның дашынд галяр. Ол ерде өзи ялы гиҗә галан адамлар шахыры дашына үйшйәрлер. Магтымгулы олара гошгуларын окап, дүнйәниң гелҗегинден, болҗагындан гүррү берйәр.

Эмириң дарғалары Магтымгулының бу айдан затла рыны ахырына ченли диңләп боланларындан соң:

— Бу адам дүнйәниң гурлушыны худайың айдыш ялы айдып берйәр. Гелҗеги-болҗагы худайдан башг адам билмез — дийип, шахыры зындана салярлар.

Магтымгулы зынданда ятырка хат язып, бир адамдан халыпасына иберйәр. Халыпасы гадырлы мыхманын эмирден диләп, Магтымгулыны туссаглыкдан хала эдйәр.

Шахыр халыпасының янына барып, саглык-аманлык сорашып, бирнәче гүн Бухарада болуп, соң өз юрдуна гайдяр.

ИЛЕ ЯРАЯН АДАМ

Магтымгулы Хыва барярка ёлы Гөкдепе түркменлериниң үстүнден дүшүпдир. Ол гараңкы гатышыберенде бир бөлек обаның четинден барып, бир өе мыхман болупдыр. Өй эеси мыхманы гадырлы гаршы алыпдыр. Онуң нireden гелип, нирә баряндыгыны сорапдыр. Магтымгулы өзүниң шахырдыгыны, Хыва окува баряндыгыны айдыпдыр.

Өй эеси:

— Шахыр болсаңыз, бизе бирки гошгы окап бериң — дийип, хайыш эдипдир.

Магтымгулы гошгы окаяр. Шахырың гошгусы өй эесиниң гөвнүнден туряр. Ол:

— Мыхман, сизиң бу сөзлериңиз гызыла гаплаймалы экен — дийип, мыхманының өкде шахырдыгына гуваняр. Өе гоңшы-голамлар хем үйшйәр. Магтымгулы шол агшам гошгы окап, оба адамларына хезил берйәр.

Шахыр гошгы окап отырка өй эесиниң оглуның боландыгыны бушлаярлар. Өй эеси бушлук берип, Магтымгула йүзленйәр:

— Мыхман, сиз гаты дөвлетли, ырсгаллы адам экениңиз. Сиз геленден соң, бизиң гөвнүмиз ачылды. Оглумыз

болды. Макул гөрсеңиз яш чага сизиң адыңызы дакҗак. Гой, оглум хем сиз ялы пәхимли, пайхаслы, иле яраян адам болсун!

Магтымгулы разылык берипдир. Оба адамлары хөвес билен чага Магтымгулының адыны дакыпдырлар.

Эртеси өй эеси Магтымгула той пайы берипдир. Обаның әхли адамлары шахыры гадыр билен Хыва уградыпдырлар.

ХЫВА ЁЛУНДА

Магтымгулы Хывадакы «Ширгазы» медресесинде окан вагты Хезрети Пәлван диен халыпасы бар экен. Ондан башга шол ерде оканда өзбекден, гарагалпакдан, газакдан, татардан гаты кән достлары болупдыр.

Магтымгулы Хыва аргыша гидйән кервенлериң кервенбашысындан:

— Мениң хем гош-кѳтелими гөтеришип, шол яна алсаңыз — дийип, хайыш эдйәр. Кервенбашы разы болупдыр. Эмма Магтымгулының ёлдашы:

— Сени Хыва тарапларда хем шу ердәки ялы танаярлар, хорматлаярлар — дийип, кән азык-сувлук гөтертипдир.

Магтымгулы кервенлер билен Хыва якынлашанда шахырың гелйәр сесини эшидип, Хезрети Пәлван өз шәгиртлеринден бир топарыны иберип, Магтымгулыны хормат билен гаршылаяр. Олар шахыры ондан-оңа чагырып хеззетлейәрлер.

ПАШМАДЫК ПИРИМ

Магтымгулы Геркезде, Гаррыгалада, Чәрҗевде, Хы
вада ве Бухарада болупдыр. Көп ери гезип, пукар
адамларың агыр дурмушыны өз гөзи билен гөрүпдир.

Хывада, Бухарада оканда молла-муфтүлер биле
онуң арасы саз болмандыр.

Олар бир гүн Магтымгулыны масгара этмек үчи
гизлин маслахат эдипдирлер. Сопуларың бири:

— Магтымгулы дин-шеригата терс гелйән гошгы язя
дийип, пиримизе яманлалың — диййәр. Ене бири:

— Ёк, Магтымгулыны гарамаяк халкың ичинде-д
масгара болар ялы бир иш этмели. Ёгса халкың арасын
бизиң чыкарлыгымыз галҗак дәл. Халк онуң гошгула
рыны намазлык ялы ят тутуп, айдышып йөр. Оны би
бозук аялың үсти билен масгара этмели — диййәр.

Сопулар бу теклиби макуллап, Магтымгулыны ма
гараламагың угруна чыкярлар.

Шол вагт гелин-гызлар үйшүшип, Магтымгулыны
адамкәрчилигини, ахлагыны тарып эдйән экенлер. Ола
рың арасында бир хаясызрак гелин бар экен. Ол гелин
-гызларың сөзүне питва этмән:

— Шу Магтымгула хер нәче акыллы адам дийселе

рен. Бош сөз. «Гызыл гөрсе, Хыдыр азар» дийипдирлер.
Асыл. Магтымгулы шахыр мени гөренден сайраберсе
[illegible]! — диййәр.

Буларың сөзүни хәки талыплар эшидйәрлер. Олар
[illegible] гелниң янына барып, маслахатларыны айдярлар.
Гелин разы боляр. Олар гелне гашы гачан бир билезик
берип:

— Сен «Шуңа гаш гоюп бер» дийип, Магтымгулының
янына бар. Нәз керешме эт. Келлеси гызып, саңа япы-
шайса, эдил масгара болар ялы вагты шовхун туруз —
дийип табшыряр лар.

Өзүне гөвни етйән гелин:

— Гөрели бакалы, шол шахыр акылындан аза-
шып, дүнйәни унудаймазмыка? — дийип, өйүне гелип-
дир-де, гейне биленини гейнип, дакына биленини
дакынып, безенип-бесленип, Магтымгулының янына уг-
рапдыр.

Гүн өйләне аган вагтлары шахыр кичиҗик демир
сандыгың янында чөкүне дүшүп, гошгы язып отыр
экен. Бирден бир гара гүнүң өңүни кесип гечипдир. Маг-
тымгулы башыны чаларак гөтерип, гөзүниң гытагыны
гапа тарап айлапдыр. Гөрсе, бир нәзенин гелин мүң
наз-керешме билен апбасылы көйнегини ялпылдадып
ичерик гирипдир.

Эсленч үчин окувың гапдалындан зергәрчилик эдип
йөрен Магтымгулы гелниң билезигини алып галыпдыр.
Эртеси гелин билезиги алмак үчин ене безенип-бесленип
гелипдир. Шахыр гошгы язып отыр экен. Гелниң безе-

нишинден ве бойнуны бир гапдала гышардып, гөз гүлдүрип, гаш какышындан маны аңлан Магтымгулы йүзүни ашак салыпдыр. Гелне бежерип гоян билезиги берипдир. Ол шахыра нәз эдип:

— Усса ага, билезиг-ә гаты говы эдип оңарыпсыңыз. Йөне муздуна бермәге мениң пулум ёк... — диййипдир.

Шахыр гелниң сөзүне үнс бермәндир.

Гелин максадына етжек болуп, онуң өңүнден шаңңырдап, эйләк-бейләк гечсе-де, эпин араларына бәгүл салнып, телим айлап демир сандыкда ятан кетениң бейхуш эдижи ысы бурнуна урса-да, шахыр оңа интипис этмәндир. Ахыры Магтымгулының хас голайжыгындан гечмекчи болан гелниң агыр гыңажының узын сечеклери сыясы кепемедик хаты заялапдыр. Бу хаясыз гелниң гөдек херекетине шахырың аша гахары гелипдир.

Магтымгулы аяла гаты-гайрым сөз диймән, көрүкде гызарып дуран көзе середип, азаҗык дымып отурандан соң, йүзүни галдырып:

Шейтан айдар, ширин ишдир аза гой,
Рахман айдар, небс умыдын үзе гой,
Магтымгулы, тур элиңи көзе гой,
Эгер дөзе билсең, кылгыл бу иши —

дийипдир.

Нәдерини билмән дуран гелне болса:

Ишикден гелип сен, төре гечевер,
Ажыксаң, ак өлүм, чалын ичевер,
Учгун сычрамасын, отдан гачавер,
Көйнегиң көвелдип гечер сен, гелин!

Бир ужыпсыз дава үстүнде болсун,
Гөренлериң гөзи кастында болсун,
Йөрәнде гөзлериң астында болсун,
Ислесең давадан гачар сен, гелин!

Магтымгулы, бу сөзлери диймесин,
Адамың өйкеләп наның иймесин,
Этегңе элмыдам оглан сиймесин,
Реңңиң саргарып өчер сен, гелин! —

дийип йүзленипдир.

Йүзи чапады ялы гызаран гелин додагыны дишләп, гөзүне яш айлапдыр. Хамсыгып өзүниң телек иш эденине өкүнипдир. Магтымгулы:

— Бар, гелин, чык жайдан. Муздуңам герек дәл, башга задыңам — дийип, гелни ковуп гойберипдир.

Шондан соң Магтымгулы шахырың дурнуклылыгыны сынан адам тапылмандыр. Сопуларың бет ниети болса ташман галыпдыр.

МЕН ХАҚ СӨЗИ ЯЗДЫМ

Магтымгулы «Ширгазы» медресесинде окаярка, ол ерде газаллы китаплары окамаклык халанмаян экен. Газал окамагы, дессан айтмагы ахунлар талыплара гадаган эдер экен. Шол каданы Магтымгулы бозупдыр. Ол ахунларының берен сапакларыны чалт өвренип, бош вагтлары бейлеки китаплары окамагы вердиш эдипдир. Онуң йити зехини көпи хайран галдырыпдыр. Магтымгулы чалт вагтың ичинде Хывада иң зехинли талып хөкмүнде таналыпдыр.

Медреседе дерс берйән Хезрети Пәлван Магтымгулының йөнекей талыплардан дәлдигини билипдир. Ол медреседен бир яна гитсе, талыплара сапак бермеги Магтымгула ынаныпдыр.

Шахырың ат-абрайының медреседе-де, Хыва илатының арасында-да ёкары гөтерилмеги азгын руханылара, көрзехин сопулара ярамандыр. Олар өз араларында диллешип, Магтымгулыны абрайдан дүшүрмегиң угруна чыкярлар.

Шол дөвүрде медреседе окаян талыпларың көпүси илат арасына айланып, ялан-яшрык сөзлери вагыз эдип, иер-ичер ялы зат йыгнар экенлер. Соңра пынхан ерде

топланан затлары орта дөкүп, безим-мейлис гурап, хер хили габахат ишлер билен мешгул болян экенлер.

Гүнлерде бир гүн, сопулар өзара маслахатлашып, «мейлислерине» Магтымгулыны хем чагырмак исләпдирлер. Олар шахыры чагырмак үчин Әрназар диен талыбы иберипдирлер. Ол шахырың болян хүҗүресине барып, моллаларың чагыряндыгыны айдыпдыр.

Магтымгулы шонда бу чакылыгы эшитсе-де, окап отуран китабындан үнсүни совмандыр. Молла Әрназар чагырып геленини икинҗи гезек айданда, ол моллаларың «мейлисине» барып билмеҗекдигини айдыпдыр. Молла Әрназар себәбини соранда, ол:

— Молла Әрназар, мен «мейлисиңизе» барып билмен. Сизиң пынхан ерде отурып, ийип-ичйән задыңыз бир топар гарып бичәрелериң, етим-есирлериң дабан азабындан, агыр зәхметинден топланан затлардыгына мен говы дүшүнйәрин. Сиз ол затлары гапы-гапы айланып, алдап топладыңыз. Шоңа гөрә сизиң шол «дестерханыңыза», ондакы наз-ныгмата гол узадып иебилмен — дийипдир.

Шонда шахыр өзүниң:

Адам болсаң, гулак гойгул өвүде,
Моллалар янында сөхбет ягшыдыр.
Атарман, чапарман алгыр йигиде,
Ери гелсе, аман нурбат ягшыдыр —

дийип, башланян «Моллалар янында сөхбет ягшыдыр» диен шыгрыны дүзүп, молла Әрназара окап берипдир.

Молла Әрназар Магтымгулының бу шыгрыны ди
ләп, онуң хүҗресинде гөрен-эшиден затларыны болш
ялы ёлдашларына айдыпдыр. Шундан соң оларың ша
хыра болан гөриплиги хас-да артыпдыр. Халыс җан
янан моллаларың ики санысы шахырың янына гели

— Бизи нәме үчин бейле масгара эдипсиң, бизи
үстүмизден гүлүпсиң — дийип, Магтымгула азар берҗе
болупдырлар.

Онда Магтымгулы:

— Мен хак сөзи яздым. Эгер сизиң бар болшуң
шу болҗак болса, хәли ховлукмаң, сизиң бет ишле
билен мешгулланяндыгыңыз хакда чагаларам айды
айдар — дийип, җогап берипдир.

ЛЕБИЗ ХАЛАЛ БОЛМАЛЫДЫР

Магтымгулы өрән акыллы, алым киши болупдыр. Ол көп ерлери гезипдир, көп затлары өз гөзи билен гөрүпдир. Медреселериң көпүсинде окан шахыр яткеш болупдыр.

Хывада окамак Магтымгула кын дүшүпдир. Эмма алым алмага болан хөвеси әхли затдан үстүн чыкыпдыр. Ол гүзераныны доландырмак үчин окувдан бош вагтлары месидир аякгап тикмек билен мешгулланыпдыр. Шол дөврде хепдеде ики гезек Хыва базары *болар экен. Шахыр хер хепдеде бир меси тикип, шол* базарда сатар экен.

Медреседәки барлы ерлерден гелен талыплар шахыры эрбет гөрүпдирлер. Олар Магтымгула азар берип, оны дүрли баханалар билен янап башлапдырлар. Шол дөврде Хывада бир дессур бар экен. Хер йылың бахарында Хывадан бейле бир даш болмадык Гаракөли диен ерде ат чапылар экен.

Бир ёла «Ширгазы» медресесинде окаян моллалар-уламалар хем оңа гитмекчи болупдырлар. Ат чапышыга Магтымгулыны-да чагырыпдырлар. Талыпларың әхлиси Гаракөле атлы гидипдирлер. Магтымгулы хем

биринден эшек алып, ёла дүшүпдир. Ол ат чапылян ере бейлеки адамлардан бир сагат чемеси гич барыпдыр. Магтымгулыны нәдип масгаралаҗагыны билмән йөрен моллалар шахырың өңүнден чыкып:

— *Шахыр, ат чапышыга гелмерсиңиз өйтдүк. Вада* вепалы болуп, эшеклиҗе геләйипсиңиз?! — дийип, үстүнден гүлмекчи болупдырлар.

Магтымгулы:

— Ваданда дурмак герек. Лебиз халал болмалыдыр — дийипдир.

Моллалар пиримлери пашмандан соң, шахырдан шыгыр окап бермегини сорапдырлар. Магтымгулы шол ерде:

Сөвдагәрлик эдип базар гезенден,
Алсаң несихатым, тутан ягшыдыр.
Гүнде хатам болуп гызыл беренден,
Айдылан вагтында хүммет ягшыдыр —

дийип башланян «Ягшыдыр» шыгрыны дүзүп, моллалара айдып берипдир.

ПИТИВАСЫЗ ГАЛАН КИТАП

[illegible] дөвүрде китап чыкартмак үчин Хыва казыларындан питиваругсат алмалы экен. Магтымгулы хем [illegible] китап эдип чыкартмак максады билен [illegible] алмак үчин Хыва гелйәр. Казылар онуң бир [illegible] гошгуларыны алып галып:

— Эртир ирден гел, нетиҗесини айдарыс — диййәр-[illegible].

Эртеси Магтымгулы геленде:

— Биз сениң гошгуларыңа середип чыкдык. Сен:

«Белент даглар, бейиклигиңе буйсанма,
Ере егсан болуп, ер дек боларсың.
Терең деря хайбатыңа гуванма,
Вагтың етсе, гурап чөл дек боларсың.

Залымлар хор болар, галар аякда,
Гарып, сен аглама, шир дек боларсың» —

[illegible] дүнйәниң озалындан ахырына ченли сөз ачярсың, [illegible]-моллалара, казылара дил етирйәрсиң. Хениз [illegible] айтмадык затларыны айдяң. Башга бир ерде

«Пыгамбер достудыр досты атамың» дийип, атаң пыгамбере деңәпсиң. Дини унудыпсың. Гошгуларыңда бу замана лайык сөз ёк, хеммеси бидерек. Шонуң үчин хем сениң китабыңа питива берип билмерис — дийип голязмасыны өңүне зыңып гойберипдирлер.

Магтымгулы бир китаплык голязмасыны ерден гө терип алып, чаңыны какып дуршуна:

Замана, замана, ничик замана,
Замана нейлесин пәли ямана,
Гүлер йүз бермесең гелен мыхмана,
Эле таяк алып уран ягшыдыр —

дийип, чыкып гидиберипдир.

Шондан соң Магтымгулы китабына питива басдыр мак үчин Бухара гидйәр. Ол Бухара барып, казылар китабыны берйәр. Олар шахырың эсерлерини окап, онуң чуң маңылы сөзлерине хайран галярлар. Олар Магтым гула:

— Бейле акыллы сөзлер, дүрдәне сетирлер сенде чыкжак дәл. Муны кимден огурладың? Китап сениңки дәл. Шоңа гөрә эсиз китаба питива басып билмерис — диййәрлер.

Шол вагт оларың бири эли билен «пул бер» дийип ышарат эдйәр. Магтымгулы онуң ышаратына дүшүнип

Инди билдим заманаң азанын,
Яманлар ягшыдан гача башлады.

Пыгамбер орнунда отуран казы,
Пара үчин элин ача башлады —

дийип, олары язгаряр.

Шейлеликде, Магтымгулының хакыкаты айдян гошгулары Хыва ве Бухара казыларының гөвнүнден турмандыр. Шахырың китабы питивасыз галыпдыр. Эмма халк онуң гошгуларыны үрч эдип окапдыр.

МЕНИҢ КИТАБЫМЫ ХАЛК ОКАР

Бир гезек Магтымгулы Бухара баранда, достлары-ның бири:

— Молла Магтымгулы, сизиң китабыңыз түркүсовада[1] салынмаярмы? — дийип сорапдыр.

Магтымгулы ол достуна:

— Мен зәхерли йыланлар жынсындан дәл, ада жынсындан. Ол себәпденем мениң китабымы бу «герчек-лер» түркүсовада салмазлар — дийип, жогап берипди.

Досты Магтымгулының бу сөзүне дүшүнмәндир. О

— Молла Магтымгулы, бу нәме дийдигиңиз болды Мен дүшүнмедим-ле? — дийип сорапдыр. Магтымгул оңа шейле дүшүндирипдир:

— Аллаяр Төре (сопы Аллаяр) кырк яшына барянча Бухара эмириниң көшгүнде адам енчйән рехимсиз төр болуп отурды. Зулум-күнделикде онуң дабарасы бүти обаны титретди.

Бир гүн ол өз зулматының еди асмана гөтериленди-гини билип, көшкден гитди. Гүнәсини ювмак үчин би пире сопы болды. Ол хем Аллаяра сүйжүден хораз ясап

---

[1] Питива гоюлмаярмы диен маныда.

көшгүң гапысында отурып сатмагы буйран. Аллаяр төре көшгүң ишигинде хоразжыклары сатмага башлан.

*Бир гүн көшк төресиниң ол дөврде гедайчылыкда-*ам яман гөрүлйән кәре баш гошандыгыны Бухара эмири эшидипдир. Ол «Аллаяр мениң көшгүмде энчеме йыллар төре болуп отурды. Инди мениң көшгүмиң га-пысында отурып, шейле кәр эдйән болса, ол мени масгара этжек боляндыр» дийип, оны үлкесиниң мөй, ичян, зәхерли йыланларың хөкүм сүрйән ерине элтип ташламагы буюрды. Оны элтип ташлан батларына йы-лан, ичян, мөй чокуп өлдүрер өйтдүлер. Эмма зәхерли йыланлар оңа дегмедилер, гайтам, Аллаяр төре билен говругишип, топарланышып биле гезмәге башладылар. Гарга гарганың гөзүни чокярмы нәме?! Аллаяр төре болса:

Шумлугым, рысвалыгым,
Тегди велаят халкыга.
Шонуң үчин дагны, ташны —
Чөлни кылдым ыгтыяр —

дийип, соңкы түйкүлик билен сакгал эздиржек болды.

Ынха, мениң «зәхерли йыланларың жынсындан дәл ахыры» диймегимиң манысы.

Гой, сопы Аллаярың китабыны түркүсоватда медре-седе окаберсинлер. Мениң китабымы халк окар. Мен халк үчин яздым.

КУРЪАНЫ ХИЧ КИМ ОКАМАЗ

Хыва медреселериниң бириниң талыплары Магтымгулының эсерлериниң медреселерде окадылмагыны ахунларындан талап эдипдирлер. Шонда ахун Хываның әхли ишан-моллаларыны йыгнап, бу меселәни маслахата гоюпдыр. Олар маслахатында «Магтымгулының эсерлери медреселерде окатмага нәлайык» диен нетиҗә гелипдирлер.

Руханылар «Магтымгулының талыпларың йүрегинден турян эсерлери медреселерде окадылса, куръаны хич ким окамаз» дийип горкупдырлар.

ХЫВА ХАНЫНЫҢ ХУЗУРЫНДА

Магтымгулы гошгуларына питива гойдурмак үчин голязмасыны Хыва ханының уламаларына берйәр. Олар гошгулары окап, өзлери үчин пейдалы зады тапмандырлар. «Магтымгулының китабына питива гоюп болҗак дәл» дийип, шахыры хана яманлапдырлар. Хан оларың сөзүне ынанып, шахырың голязмасына питива гойманды. Ахыры Магтымгулы шол меселе боюнча ханың янына барыпдыр.

Башга адамлар ханың янына баранда, гол говшурып, тагзым эдип барян экен. Магтымгулы болса тагзым этмән, эли билен гулагыны тутуп отурыберипдир. Хан шахырың болшуна геңиргенип:

— Нәме үчин гулагыңы тутуп отырсың? — дийип сорапдыр.

Магтымгулы:

— Сиз улы илиң ханы, оны өзүңиз билерсиңиз — дийипдир.

Хан көп пикирленипдир. Эмма шахырың нәме үчин гулагыны тутуп отурандыгыны билмәндир. Соң ол везир-векиллерини, уламаларыны, гуррандазларыны чагырып, онуң себәбини сорапдыр. Олар хем билмәндирлер.

Хан чаласоватлы эмелдарларына гахарланып, ахырынд
Магтымгулының өзүне йүзленипдир:

— Ханы, онда өзүң дүшүндир!

Магтымгулы:

— Сиз мениң голязмамы окаман, гөрмән, уламалары-
ңызың сөзүне ынанып, оңа питива гоймансыңыз-
дийипдир-де, «Эшиден дең болмаз, гөрен гөз билен»
диен гошгусыны айдыпдыр.

ЕРЛИКЛИ ЖОГАП

Гүнлерде бир гүн, Хыва ханы әхли везир-векиллерини йыгнап:

— Раст билен яланың арасы нәче мензил ёл? — дийип, олардан сорагың жогабыны талап эдипдир.

Көшк эмелдарлары ойланып, хер хайсы бир зат дийипдир. Оларың бирнәчеси «раст билен яланың арасы йүз йыл» диен, башга бири «мүң йыл» диен. Гараз, хер ким агзына гелен зады айдан.

Бу айдыланларың хич бири ханың гөвнүнден турмандыр. Гайтам онуң гахары гелип, везир-векиллерине кәйәпдир:

— Көшкде болуп билйән задыңыз ёк. Барың, медреседәки огланлары чагырып гелиң. Белки-де оларың арасында билжеги тапылар — дийипдир.

«Хан газабындан нәхили сыпаркак» дийип дуран везир-векиллер хаял этмән, огланлары ханың янына гетирипдирлер.

Хан булара хем хәки сорагы берипдир. Огланлар сорага нәхили жогап бержегини билмәндирлер.

Хан:

— Хәй, бидерек кәтипсумаклар, чыкың шу ерден!

Сизден гарашян тамам хем шейледи — дийип, огланлары көшкден ковупдыр.

Ханың гысгысына чыдамадык огланлар медресә якын геленде, Магтымгулы дүесини чөкермекчи болуп дур экен. Хандан гаты горкан огланлар ерли-ерден ылгап гелип, Магтымгулы билен гөршүпдирлер.

Магтымгулы Этрекден гетирен ир-иймишини орта дөкүпдир. Обаларында гөрен-эшиденлери хакда олара тызыклы гүррүң берипдир. Өңки гайгы-гам, хорлук, хеммеси ятдан чыкыпдыр.

Огланлар гайтжак вагты, шахыр:

— Гөвнүме болмаса, яңы мен геленде хеммәңиз тамгындыңыз. Мен ёк вагтым нәме болды. Өлен-йитен бармы? — дийип сораяр.

— Ёк, саглык.

— Онда нә геп?!

— Эй гадырдан, болан ваканың нәсини сораяң. Бу түн бизи хан чагырды — дийип, кәтиплериң бири болан ваканы шахыра айдяр. Олар:

— Шахыр, ханың сорагына өзүң җогап тапаймасаң, биз-ә масгара боландырыс — дийип йүзленйәрлер.

Магтымгулы разы боляр. Бу хабар хана етйәр. Хан шахыры көшге чагыряр.

Магтымгулы:

— Раст билен яланың арасы узак дәл. Ол ёл болубилсе дөрт бармаклык узаклыкдакы ёлдур — дийип, саг элиниң бармагыны гулак чекгесине етирйәр. Хан муңа дүшүнмейәр. Шонда Магтымгулы «Эшиден дең болмаз төрен гөз билен» диен гошгусыны айдып:

— Ким-де ким эшитмедик задына гөрә иш этсе, йүрек габардар, җан авадар. Бу хакыкат дәлдир. Өз гөзи билен гөрүп иш этсе, йүрек габармаз, җан хем агырмаз. Бу хакыкат болар — дийип хана айдяр.

Хан билен везир-векиллер шахырың ерликли җогабыны эшидип, онуң зехинине хайран галярлар. Хан:

— «Алтын дашдан чыкар, акыл башдан» диенлери-дә — дийип, тагтдан дүшүп, Магтымгулының янына гелйәр. Онуң эгнине какып:

— Берекелла, бейик акылдар! Сениң бу айданларың мениң түйс гөвнүмден турды. Сен бизиң көшге мынасып адам экениң. Ине, сен инди бизиң янымызда болмалы. Ме, бу-да саңа бизден серпай — дийип, йүпек хыва донуны онуң эгнине япяр.

Магтымгулы ханың теклибине бирбада җогап берип билмейәр, чүнки бу вагтлар түркменлериң агыр гүнлери, шу ханың газабындан чекилен хорлуклар, нәхак дөкүлен ганлар онуң гөз өңүнден екән-екән гечип башлаяр. Чекилен аху-налалар гулагына эшидилен ялы дуюляр. Тас ол «Бу ер мениң болҗак ерим дәл. Ёк, ол болуп хем билмез» диен экени. Ене-де хәзир өзүниң нireде дурандыгыны дуюп:

— Мен шу вагт хич зат айдып билҗек дәл. Бу серпайыңыз хем дурсун. Атама бир геңешип гөрейин. Ол гөвнесе, өз разылыгымы шондан соң айдайын — дийип, эгниндәки доны хем галдырып дашары чыкяр.

Ёлдашлары онуң ерликли җогабындан өрән хошал болуп, шахыры мәхирли гуҗаклапдырлар.

НЕ ПЕЙДА

Магтымгулы «Ширгазы» медресесинде окап йөркә, Хыва ханы шахыры янына чагырып, бирнәче гезек онуң гошгуларыны диңләпдир ве көшк шахыры болмагыны теклип эдипдир. Шахыр хер гезек дүрли баханалар билен ханың теклибинден боюн гачырыпдыр.

Хачан-да шахырың «Ширгазы» медресесинден гитҗек хабары хана барып етенде, ол улы алада галыпдыр. Өң Магтымгулыны яманлап гелен уламалары көшге чагырып кәйәп, шахыры Хывада алып галмагың ёлуны ымыклы агтарып башлапдыр. Мунуң эсасы себәби-де шахырың ат-абрайының диңе түркменлериң арасында дәл-де, Хыва илатының — өзбеклериң арасында хем белент тутулмагы болупдыр. Хан муны аңып, шахырдан пейдаланҗак болупдыр. Онуң үсти билен даг этегиндәки түркмен тирелерини өзүне табын эдип, гүнбатар серхедини пугталандырмагы йүрегине дүвүпдир.

Ол шу ниет билен өйүне гитмәге тайярлык гөрүп йөрен Магтымгулыны янына чагырып:

— Шахыр, сен бизиң көшге мынасып адам. Бу ерде көшк шахыры болуп гал — дийип талап эдипдир.

Магтымгулы ханың пиримине оңат дүшүнипдир. Ол

у гезек бахана агтарман, Хыва медреселеринде довам ип гелйән ярамаз ягдайлары оңа айдып, көшкде галып илмеҗекдигини дуйдурыпдыр. Шахыр сөзүниң соңунда тасы Дөвлетмәммет Азадының нәсаглыгы хакдакы Этекден говшан хабары хем айдып, догдук меканы, мәхрин атасы ядына дүшүп, «Гидер сен» диен гошгусыны ана окап берипдир.

Магтымгулы көшкден гиденден соң, хан эмелдарлаы йыгнап, шахыры нәхили-де болса, Хывада алып алмагың маслахатыны эдипдир. Яшулуларың бири:

— Хан хезретлери, шахыры бу ерде алып галмак үчин онуң Этрекдәки доган-гарындашларындан биренте- өз велаятыңыза гөчүрип гетирмек герек. Шейтиз Магтымгулы Хывада галар — дийип, маслахат ерйәр.

Яшулының маслахаты хана яраяр. Ол Магтымгула илдирмән, нөкерлерини Этреге, Гүргене иберип, шахыриң обадашларындан ве оңа якын адамлардан бир топарыны есир эдип, Көнеүргенч этрапына гөчүрип етирдйәр. Олара ер берйәр, медресе салып берйәр.

Соңра хан Магтымгулыны ене янына чагырып:

— Ине, мен сиз үчин ер-сув бердим, медресе салып бердим. Эгер сен көшкде галмаҗак болсаң, шол ерде халкың арасында яшабер — дийип, эден «ягшылыгы» оңа айдяр.

Шондан соң шахыр гөчүрилип гетирилен гөклеңлериң ал-ахвалыны сорамак үчин Хывадан Көнеүргенҗе гидйәр. Гөчүрилип гетириленлериң арасында Магтымгулы-

ның дайыларындан Баба гөклең билен Мырат Көрхан хем бар экен. Шахыр оларың янына барып, гөклеңлерин ягдайыны сораяр. Ханың гөклеңлере берен ери бейик болуп, сув чыкман, халк гаты хорланян экен. Оларың хор-хомсы дурмушыны гөзи билен гөрен шахырың гахар кәсеси доляр. Магтымгулы шол ерде гөклеңлериң агыр дурмушына гөз айлап:

Кербела чөлүнде чөллүк мөвч урса,
Дагларда шарлашан силден не пейда.
Билбил есир галса, Муган чөллерде,
Багларда ачылан гүлден не пейда —

дийип башланян «Не пейда» диен шыгрыны дүзйәр.

Магтымгулы шол ерден чалт ызына гайдып, хана «Не пейданы» окап берйәр ве оңа хызмат этмежекдигини чүрт-кесик айдяр.

Шейдип залым ханың эден пиримлери ёл алман, шахыр догдук меканына гайдыпдыр.

Ханың Көнеүргенчде салдыран «Гөклең» медресеси хәзир хем бар. Халк гүррүңлерине гөрә, Зелили шу медреседе окапдыр.

ХЫВА КӨЧЕСИНДЕ

Магтымгулы Хывадакы «Ширгазы» медресесинде окап йөркә, шәхер көчелериниң бириндеп бир яна барян экен. Шонда ханың ясавулларының бир топар есири гамчылап, сүрүп баряныны гөрйәр. Магтымгулының есирлере рехми инйәр. Шахыр дуран еринде олара гөвүнлик берип:

Гыймазлыкдан бир сөз дийдим баякда,
Гарав бардыр ерсиз урлан таякда,
Залымлар хар болар, галар аякда,
Гарып, сен йыглама, шир дек болар сен! —

дийип башланян гошгусыны дүзйәр.

АКЫЛ ХАЗЫНАСЫ

Магтымгулы Хывада оканда залым ханың вагшы этмишлериниңем шаяды болупдыр.

Шахыры пукара дайханлар говы гөрүпдир. Олар той-мейлислерине чагырып, Магтымгулының гошгуларыны хезил эдип диңләпдирлер. Ханың эмелдарлары билен ишан-моллалар болса, Магтымгулыны эрбет гөрүп, онуң кастына чыкыпдырлар.

«Ямандан ягшылыга гарашма» диенлери. Оларың бет ниетине хем бир гүн себәп тапылыпдыр.

Гүнлерде бир гүн, шу ерли адамлар шахыры мыхманчылыга чагырып, Шымама гетирипдирлер. Оба адамлары Магтымгулыны ондан-оңа мыхманчылыга экидип, хеззет-хормат эдипдирлер, гадымы Амыдеряның акян угруны, Кыркгызы, Аязгаланы, Гүлдүрсини, Янбашгаланы, Безиргени, Абу Рейханың өнүп-өсен ерлерини гөркезипдирлер. Шахыр медреседе дерс берйән халыпасындан ики гүнлүк ругсат алан экен. Ядыгәрликлере томаша эдип йөршүне бир хепде обада галмалы болупдыр. Шу хем «шахырдан нәдип дынып боларка?» дийип йөрен көрзехин моллалара тутарык болупдыр. Олар ханың янына барып:

— Хан хезретлери, Магтымгулы түркмен дерядан аңры өтүп, сизиң раятыңыздакы халклары аздырярмыш. Шу шахырдан өңде-соңда бизе аклык ёк. Оңа берк темми бермек герек — дийип яманлапдырлар.

Хан мыхманчылыкдан яңы гелен шахыры көшге чагырдыпдыр. Магтымгулы ханың янына барярка, ясавулларың бир дайханы минарадан ташлажак болуп дуранларыны гөрүп, аяк чекипдир. Ол:

— Бу бенданиң языгы нәме? Гүнәси агыр болмаса, ганына галмаң! — дийип, ясавуллара төвелла эдипдир.

Олар:

— Бу бетбагт жан салгыдыны төлемәндир. Хан хезретлери гөз үчин минарадан ашак ташлаң дийип хөкүм этди. Хан хөкүми бизиң үчин канун — дийип, дайханы минарадан ашак ташлапдырлар.

Донуна ел дүшүп, бир себәп билен ол өлмән галыпдыр. Ясавуллар оны ене минарадан ашак ташлажак болупдырлар. Оларың вагшы херекетине чыдамадык шахыр ара дүшүпдир:

— Хан буйругы бержай болды. Инди бу бендә азар бермәң!

— Ёк, муны өлдүрмесек, хан сөзүмизе ынанман бизи өлдүрер.

Магтымгулы ясавуллары хан дузагында тутмакчы болупдыр:

— Сизе хан «минарадан ташлаң» дийипдир. Сиз оны берҗай этдиңиз. Чагаларының багтына бенданиң жаны берк экен, өлмән галды. Хан жезасы бир болландыр.

Икинжи гезек жеза берсеңиз хан буйругыны боздугыңыз болар.

Ясавуллар бу сөзи эшидип, ики одуң арасында галыпдырлар. Ахыры маслахат эдишип «догры айдяр-да, догры айдяр» болшуп, дайханы хоссарларына берип, көшге гидипдирлер.

Магтымгулы ханың янына барып болан иши айдыпдыр. Өңден ичи гүжүкли хан шахырың сөзүни эшидип, газап донуна гирипдир. Ол «желлат!» дийип гыгырыпдыр. Шу пурсатда шахырың өз жанына хайпы гелмәндир. Ол гарыба, онуң чагаларының етим галып, хор-хомсы гүне дүшжегине гынаныпдыр. Шахыр чыкалга агтарыпдыр. «Агтаран тапар» диенлери. Магтымгулы ахырында дини хана гаршы яраг хөкмүнде пейдаланмагы йүрегине дүвүпдир. Ол хана:

Эй керими-кәри саз,
Гүнәхим гүзешт эйле;
Эй рахымы-чәре саз!
Гүнәхим гүзешт эйле —

дийип башланян «Гүзешт эйле» диен шыгрыны окап берипдир.

Хан шыгры диңләп, шахырың зехинине аңк болупдыр. Гөвни юмшапдыр. Ол тагтдан дүшүп:

— Мен көрсоват моллаларың сөзүниң чөплүдигини дуйярдым. Шейле хем экен. Сен-ә бир акыл хазынасы экениң. Хазына ханлыга ярашяндыр. Шейле дана сөзлери вагтал-вагтал окап бер. Өзүң билен гарыбам өлүм жезасындан халас этдим. Хан жезасы бир боляндыр — дийип, сөзүни ювмарлапдыр.

Шейдип Магтымгулы хиле билен өзүни ве гарып дайханы өлүмден халас эдипдир.

ЯТ БОЛАР

Магтымгулы «Ширгазы» медресесинде окап йөркә, ызындан көмек алман, өз гүнүни өзи гөрмели болупдыр. Окап йөрен сопуларың, моллаларың көпүсиниң ызындан халат, пул, иймек-ичмек үчин азык гелер экен. Шоңа гөрә оларың сөзлери гечгинли болупдыр. Олар гарып-гасарлары әсгермез экенлер.

Бир гезек Магтымгулы базара баранда пукара халкың гөзгыны дурмушыны гөзи билен гөрүпдир. Мүңлерче гарыпларың агыр гүнүне, гөрен хорлукларына йүреги аван шахыр:

Мухаммет ымматы малсыз болмасын,
Малсыз болсаң, доган-гардаш ят болар.
Гачар агаң, иниң, болмаз хатыраң,
Гуванар душманың, достуң мат болар —

дийен гошгусыны айдыпдыр.

БИЗИ МАСГАРА ЭДЕР

Магтымгулының яшан дөврүнде гөклеңлер дагларың, байырларың үстүне дүме язлык экер экенлер. Йыл гурак гелсе илат ачлыкдан хорланар экен.

Бир йыл Хыва гидйән кервенлер билен Магтымгулам өз дүесини иберипдир. Ёлда ханың бир топар нөкери кервени талапдыр. Адамлар «Оба бош баранымыздан өленимиз говудыр» дийип, гөни ханың хузурына арз этмәге барыпдырлар. Олар болан ваканы хана айдыпдырлар. Хачан-да кервенбашы таланан дүелериң бириниң Магтымгулыныңкыдыгыны айданда, хан дергазап болуп, нөкерлерини чагырыпдыр. Хан олара:

— Гөклеңлериң кервенини таласак, оларың Магтымгулусы гошгы язып, бизи масгара эдер. Деррев маллары галладан йүкләп, юрдуна гойбериң — дийип, буйрук берипдир.

Ханың буйругы бержай эдилип, кервен саг-аман ызына гайдып гелипдир.

ӨКҮНЧ

Магтымгулы бир себәп билен Хыва гидипдир. Магтымгулы билен бир вагтлар медреседе биле окан бир адам болса, онуң Хыва геленини эшидип:

— Магтымгулы гелипдир диййәрлер велин, гөрениңиз-ә ёкдур? — дийип, үйшүп отуран мәрекә йүзленипдир. Онда отуранларың арасындан бири:

— Гелсе гелипдир-дә, ол бир гезип йөрен көпекдир-дә — диййипдир. Муны гаты гөрен Магтымгулының таншы оңа келам агыз зат диймәндир.

Магтымгулы Хыва барандан соң, сай-себәп билен бир өе мыхман болупдыр. Өй эеси Магтымгула боланҗа задыбилен хеззет-хормат эдипдир. Магтымгулының ожагың дашына тегеленип отуран үч-дөрт саны ярым-ялаңач чагалара гөзи дүшүп, олара рехми инипдир. Ол янында барҗа одук-будук затларыны өй эесине берип, гайтмакчы болупдыр.

Эмма өй эеси алмаҗак болуп, гаршылык гөркезсе-де, Магтымгулы боланҗа затларыны гоюп уграберипдир.

Онда өй эеси:

— Мыхман, азаҗык дуруң! Сизиң адыңыза ким диерлер? — дийип сорапдыр.

Мыхман ызына өврүлип:

— Бизе Магтымгулы диерлер — дийип, өз ёлы билен гидиберипдир. Өй эеси онуң Магтымгулы диен сөзүни эшидип, бир хили болупдыр.

Ол адам шол мәрекәниң ичинде Магтымгула «Ол бир гезип йөрен көпекдир-дә» диен адам экен. Ол өзүниң шол диен сөзи үчин өкүнип, аңырсына чыкып билмәндир.

НӘБИЛСИН

Магтымгулы Этрек төверегинден гелип, Марының үсти билен гечип барярка, бир гарыбың өйүне мыхман боляр. Магтымгулының геленини эшиден оба адамлары шахыры гөрмәге ве шыгырларыны диңлемәге йыгнанярлар. Магтымгулы булара өз эсерлеринден бирнәчесини айдып берйәр.

Шахырың гулага якымлы овазыны, чуң манылы шыгырларыны диңлән оба адамларының гөвни гөтерилйәр. Магтымгулының дүрдәне сөзлерини өз агзындан эшидип хайран галярлар.

Магтымгулы өтенден-геченден гүррүң берип отырка бир адам гышарып ятан еринден туруп:

— Магтымгулы айдылышындан хем бетер акылдар адам экен. Ораз бай баяк бир үйшмелеңде «Магтымгулы хакдан ичен дәлдир, ол йөне бир чанак айран ичәен шахырлардандыр» дийипди велин, онуң айдан затлары бидерек экени. Асыл Магтымгулы хакында айдылян өвгүлер хениз хем бәрден гайдяр экени — дийипдир.

Онда Магтымгулы:

— Байлардан башга нәме тама этҗек. Ики атың ийимлик арпасыны деӊ бөлүп билмейән, эшек ятакдан әнрыны сайгармаян байлардан башга нәме тама этҗек? — дийип, «Нәбилсин» диен гошгусыны шол ерде дөредип, отуранлара айдып берипдир. Шахырың шол шыгры, ине, шейле гутаряр:

Магтымгулы айдар, сөзлерим хакдыр,
Эммаки хак сөзе тен берен ёкдур,
Бир гөзли диймесе: «Гарадыр-акдыр»,
Көр пахыр күмүши, миси нәбилсин.

МАГТЫМГУЛЫ ВЕ НУРЫ ҚАЗЫМ

Нуры Қазым ибн Бахр диен алым гүнлерде бир гүн, Бухара медреселеринде окаян талыпларың арасында дөрән ахлакы бозуклыгы халаман, Исфихана гайдяр.

Бирнәче вагт геченден соң, Магтымгулы хем Бухара медресесини ташлап, әхли түркмен илатының үстүни сырып, өз юрдуна гелйәр. Соңра өкде алымы ызарлап Эйрана гидйәр. Ол Эйранда күртлере мыхман боляр. Олар өз араларында галмагы Магтымгулудан хайыш эдйәрлер. Эмма ол өзүниң ёлагчыдыгыны аңладып, олар билен хошлашяр.

Магтымгулы илки гадымы Исфихан шәхери билен таншып, сораг-идег билен Нуры Қазымы тапяр. Ондан көп затлары өвренйәр.

Булар Недир шаның өңки соран ерлериндәки сыясы өзгеришлери бирин-бирин гөзден гечирип, түркмен халкының эркинлиги хакында маслахатлашып, икиси Овганыстаның Қәбил шәхерине гелйәрлер. Бу ерде бирнәче вагт боланларындан соң, Хиндистана уграярлар. Олар барып, Хиндистаның көп ерлери билен танышярлар, мешхур Бабыл гуюсы хакында сорашярлар. Пенжап себитлерини гезйәрлер.

Достлар Хиндистанда бир йыл үч ай боланларындан соң, ене Қәбил шәхериниң үсти билен гечип, Өзбегистаның Андижан, Маргелан шәхерлерине гелйәрлер.

Көп юртлары гезенлеринден соң, булар ахырда Хорезме барярлар. Бу ерде Хыва ханы — Илбарс ханың зулумы астында илат гаты хорланян экени.

Шол ердәки түркменлер Магтымгулудыр Нуры Қазымың өз юртларына гелмеклерине гаты бегенйәрлер. Шулар ялы абрайлы адамларың түркмен илатыны Хыва ханларының, Бухара эмирлериниң, Эйран шаларының зулумларындан гутармак угрунда алада эдйәндиклери үчин, деррев аяга галып, Илбарс ханың гаршысына баш гөтермек ислейәрлер. Хатда Гелди хан диен адамың ёлбашчылыгы билен баш гөтерен түркменлер аз вагтлык өзбашдаклык газанярлар. Гелди ханы болса өзлерине сердар сайлаярлар.

Бу ягдайдан соң, Нуры Қазым билен Магтымгулы маслахат эдип, заманасының мешхур медреселеринден болан «Ширгазы» медресесинде галярлар. Магтымгулы «Ширгазы» медресесине гиренде отуз бәш яшында экен.

«Ширгазы» медресесинде өң диңе ёкары гатлак векиллериниң перзентлери окадыляр экен. Булар бу ерде галанларындан соң, ол медресә Аркач себитлеринден хем окамага гелйәнлериң саны көпелйәр. Шол геленлерден Бәхердениң Бөрме обасындан болан Назаралы диен адам хем окува гирйәр. Нуры Қазым, Магтымгулы, Назаралы үчүси бир хүжреде яшап башлаярлар. Наза-

ралының илки совады азрак болан үчин, Магтымгулы оңа көмек берер экен.

Бу медресәниң дерс берйән уссадына Хезрети Пәлван диер экенлер.

Магтымгулы Нуры Казымың көмеги билен гаты өсйәр, бейлеки талыплардан сайланяр.

Арадан ики йыл геченден соң, Магтымгулы әхли талыпларың дамласы (халыпасы) боляр. Окадян ахун бир яна гиденде талыплары окатмагы Магтымгула табшыряр. Магтымгулы талыплара диңе бир дерс бермән, оларың жалайлык эдйәнлерине-де чәре гөрйәр. Бу ягдайдан соң, ахун яшалян хүжрелере айланяр. Назаралы эрбетчилик эдилйән хүжрәни гөркезйәр. Шондан соң жалатайлык эдйән талыплары медреседен коврярлар.

Магтымгулы медреседе, Нуры Казымда окамак билен бирликде, өз дөредижилигини алып баряр. Онуң түркменлерден, өзбеклерден, газаклардан, гарагалпаклардан ве башга миллетлерден көп санда достлары ве ашналары болупдыр. Шонуң үчин Магтымгулының болян хүжресиниң мыхмансыз болян вагты болмандыр. Соң онуң еке өзи айры бир хүжрә гечйәр. Онуң болян хүжреси хакыкы дөредижилик өйүне өврүлйәр, хатда Магтымгулының дөредижилик уссатлыгына дерс берйән ахунлар хем питива[1] берйәрлер.

Гүнлериң биринде шахырың халыпасы Хезрети Пәлван онуң «Желил» диен гошгусыны эшидип:

[1] Питива бу ерде ыкрар этмек манысында.

— Магтымгулының айдан пикири хер бир адамың тапжак зады дәл, муңа бу ылмы-чәбиклик[1] аллатагаланың дергахындан берлипдир. Ол муңа берлен улы үлүш. Бу адам хакыкы хакдан ичен — диен ялы бахалар берйәр.

Магтымгулының дабарасы даг ашяр, онуң ады әхли ере яйраяр. Онуң өйүниң мыхмансыз вагты болмайшы ялы, онуң өзүни-де көп ерлере мыхманчылыга чагыряр-лар. Әхли Көсе Аркач тарапларындан хем илат зат йыгнап, харчлык дийип, Магтымгула иберер экенлер. Магтымгулы хем өз нобатында ол затлары бейлеки талыплара пайлап берер экен.

[1] *Чәбиклик* — йындамлык, йитилик, өтгүрлик.

ГАЙГЫЛЫ ХАБАР

Магтымгулы Хывадакы «Ширгазы» медресесинде үч йыл окап, дөрдүнҗи йыла аяк басанда, тәтил вагты[1] Этрек тарапдан Магтымгулының оглуның нәсаглыгы хакдакы хабар гелйәр. Магтымгулы Этреге гайтмалы боляр. Магтымгулының гайтҗак хабары онуң дост-ярларыны, биле окан талыпларыны, оны танаян дайханлары өрән гынандыряр.

Магтымгулының җанкөер достлары Нуры Казымдыр Назаралы гайгылы гүнде шахыры еке гойбермеҗек болуп, оңа гошулып гайдярлар.

Булар Вас, Узбой, Дөвгала, Гызылгала, Топятаның үсти билен гечип, гүнбатаркы ёлдан, Балкан дагларының гапдалындан, Күрен дагының яны билен Этрек тарапа гечйәрлер. Булар гадымы шәхер Машады-Миссеряна етенлеринде Нуры Казым нәсаглаяр. Олар шол ерде дүшлемели болярлар. Нурының ягдайы агырлашып, арадан чыкяр. Магтымгулы өзүниң якын досты Нуры Казым ибн Бахрыны шол ерде җайлап, ядыгәрлик үчин сыпа галдыряр.

---

[1] *Тәтил* — ругсат вагты.

Соң Магтымгулы Назаралы билен Этреге гелйәр. Гөрселер, шахырың оглы Моллабәбек өлүм халында ятыр экен. Шахыр перзендиниң әлҗагазындан тутуп, онуң билен хошлашян ялы:

Гапымың мивели багы,
Үзүлди йүрегмиң ягы,
Хем аркамың гара дагы,
Разы болгун, Моллабәбек —

диен сөзлер билен гөзяшыны дөкйәр.

Оглан гутарандан соң, Назаралы шол ерде бирнәче вагт галып, Магтымгулының агыр дердини пайлашяр хем оңа гөвүнлик берйәр. Соң ол обасы Бөрмә гайдяр.

Магтымгулының Ыбрайым диен оглы хем яш вагты дүнйәден өтйәр. Чагасы үчин Магтымгулы көп гөзяш дөкйәр. Шонда пата баранлара «Боларму?» диен гошгусыны айдып беренмиш. Чагаларының өлүми шахыра улы ургы боляр.

ЫЛМЫ МАГТЫМГУЛЫ ӘҢИТДИ

Магтымгулы «Ширгазы» медресесинде үч йыл окап, юрдуна гайдыпдыр. Медреседе окаян талыплар шахыр гиденден соң, «Өң Магтымгулы халыпамызды. Билмедик еримизи ондан сорардык. Шыгыр окап берип, гөвнүмизи гөтерерди. Инди бизиң халыпамыз ким болар? Хайсымызың ылмымыз көпкә?» дийип, өзара жеделлешип башлапдырлар.

Медреседе дерс берйән Хезрети Пәлван талыпларың жеделини эшидип:

— Талыплар, сиз жеделлешип азара галып йөрмәң. Ылмың барыны Магтымгулы әкитди — дийипдир.

ГОШГЫНЫҢ ГУДРАТЫ

I

Көне заманда Хыва аргыша гидер экенлер. Бир гезек аргыша барян аргышчылара ёлда Хыва ханының галтаманлары душ гелйәрлер. Олар сен-мен ёк, деррев кервени талап, затларыны олжа эдип алярлар. Аргышчылар хем налач ызына гайтмалы болярлар.

Шол вагтлар Магтымгулының ады шөхратлы экен. Аргышчылар Магтымгулының янына гелип, болан вакасы шахыра гүррүң берйәрлер. Магтымгулы шонда «Болар сен» диен гошгусыны гошяр. Оны аргышчыларың элине берип:

— Барың муны Хыва ханына элтип бериң. Хан алан затларыңызы гайтарып берер — диййәр.

Олар гошгыны Хыва ханына элтип берйәрлер. Хан гошгыны окап, эмелдарларына аргышчылардан алнан затларыны гайтарып бермеги буюряр.

Шейдип бир гошгы билен бир кервен зат ызына гайтарылып алныпдыр.

II

Магтымгулының медреседе окан деврунде талыплар хут ханың ругсат бермеги боюнча кабул эдилер экен. Медресә окува гирмек ислейән хер бир адам ханың хузурына барып, ругсат алмалы экен. Гарып адамлар ханың газабындан горкуп, онуң янына арза барып билмезлер экен.

Бир дул кемпириң ялңыз оглы бар экен, өзлерем гаты гарып экен. Оларың оглуны окатмага хандан ругсат аларын диен тамасы ёк экен. Кемпир оглы билен медресәниң янына гелип, хер гүнүни аглап гечирипдир.

Гүнлерде бир гүн, бу ягдай Магтымгулының гөзүне илипдир. Шахыр ол бичәрелериң ягдайыны эшиденден «Гечер сен» диен газалыны дүзүпдир. Газалы кагыза гечирип, кемпириң элине берипдир-де:

— Ынха, шу кагызы хана элтип бер. Хан оглуңы медресә кабул эдер — дийип айдыпдыр.

Кемпир Магтымгулының маслахатыны берҗай эдипдир. Газаплы хан Магтымгулының газалыны эшиденден соң, «Кемпириң оглуна медреседе окамага ругсат этмели» дийип перман берипдир.

III

Магтымгулының яшан деврүнде Эйран талаңчылары гелип, гөклең обаларыны талаярлар. Шол талаңда бирнәче адам билен бирликде Магтымгулының агасы хем олара есир дүшйәр.

Есирлериң хоссарлары ат-эсбап йыгнап, олары шадан *дилемәге гидйәрлер.* Магтымгулы хем агасыны бошатмак үчин булара гошуляр.

Шол деврде Магтымгулының ат-овазасыны Эйран шасы эшиден экен. Ол баран адамлара гарап:

— Ханы, араңызда Магтымгулы ёкмы? — дийип сораяр. Магтымгулы адамларың арасындан сайланып:

— Мен Магтымгулы — дийййәр.

Ша:

— Шыгыр окап бер! — дийип йүзленйәр. Магтымгулы есирлери диңе хиле билен шадан бошадып болҗакдыгына гөз етирип «Багышла бизни» диен газалыны лабызлы окап берйәр. Шахырың газалы шага гаты тәсир эдйәр. Ол:

— Багышладым, багышладым. Есирлериңизи алып гидиң — дийип, зөвве еринден туруп, аглап Магтымгулының янына гелйәр. Ол шахыра сылаг-серпай эдйәр. Шейлеликде, ша эхли гөклең есирлерини бошадяр.

ХОША БУГДАЙЫ АРАССА БОЛЯР

I

Магтымгулы өйүне гелен адамлара гошгуларыны окап берип, олара өвүт-несихат эдер экен. Онуң гошгуларыны диңлемедик, несихатыны алмадык адамлар өмүрбакы өкүнип йөрер экен. Шоңа гөрә ёмутда, гөклеңде Магтымгулының агзындан чыкан сөзүни, несихатыны диңлән адамың арманы ёк экен.

Магтымгулы шейле гүнлериң биринде «Сизден соң ким шахырчылык эдер?» диен сорага:

— Менден соң бир арасса хошачы дөрәр — дийип, Зелилиниң адыны тутупдыр[1].

Зелили кемала геленден соң:

— Хоша бугдайы арасса боляр экен — дийип айдыпдыр.

II

Башга бир гүн Магтымгулының дең-душлары онуң янына гелип:

[1] Башга бир роваятда шахыр «Хошамы Шабенде чөплэр, шондан соңкулара хич зат галмаз» дийип айдяр. *Серет:* 772-Э букжа, 34 сах.

— Эй Магтымгулы, сен дүнйәде сөзләр ялы сөз гойман, хеммесини өз гошгуларың ичине салышдырдың. Индикилер сениң хошаңы йыгнаймасалар, башга зат тапмасалар герек — дийипдирлер.

Онда Магтымгулы:

— Биз хошамызың йыгналмагына разы. Йөне десселерймизи огурлаярлармыкан өйдүп горкярыс — дийип айдыпдыр.

СЫРЛЫ ТОРБА

Бир сапар Эйран шасының гарамагындакы ханларың талаңчы нөкерлери парахат отуран ёмут, гөклең тайпаларыны талап, көп малларыны сүрүп, бирнәче адамларыны хем есир алып гидипдирлер.

Оба адамлары бирнәче оңат атлар, овадан халылар, гызыллы шайлар, халат-серпайлар йыгнап, Эйран шасына совгат әлтип, есирлерини дилемекчи болярлар.

Шол вагтлар Магтымгулы түйс диен вагтындакы яш йигит экен. Магтымгулы яшулуларың янына барып:

— Есир дилемәге Эйрана гидйән болсаңыз, мени хем яныңыз билен экидиң, белки зыяным дегмез — дийсе, яшулулар:

— Сениң ялы жахылларың мунуң ялы мөхүм ерлерде иши болмаз. Бу ишлер аксакалларың, яшулуларың ишидир — дийип, Магтымгулыны өзлери биле экитмәндирлер.

Магтымгулы-да олара дуйдурман, гараба-гараба ызларына дүшүп гидипдир.

Шол вагтлар ша Мазендаран тарапларында, өзүниң язкы көшгүнде боляр экен.

Түркмен яшулулары шаның янына барып, өзлериниң матлабыны айданларында, ша:

— Бейле мөхүм иш учин гелен болсаңыз, Магтымгулы шахыр хайсы бириңиз боларсыңыз? — дийип сораяр.

Шол вагт агажың аңрысында гизленип дуран Магтымгулы өңе чыкяр-да:

— Магтымгулы диениңиз шу кемине гулуңыздыр — дийййәр.

Ша яшулуларың йүзүне-де гараман:

— Сиз Магтымгулы болсаңыз, нәме дилегиңиз болса айдыбериң — дийййәр.

Магтымгулы:

«Ресул дамададыр, өз арсланыңдыр,
Я ымам Алыга багышла бизни» —

дийип башланян гошгусыны айдып гураяр. Шахыр бу гошгуда шыга месхебинде улы хормат гойлан ымамлары хем оларың ата-бабаларыны, неберелерини бирин-бирин ятлаяр.

Магтымгулы бу гошгусыны хениз долы аякламанка, ша ики эли билен үмләп:

— Бердим, бердим, бердим... — дийип аглаберипдир. Соңра ша Магтымгулының өз көшк шахырлары билен гошгы айдышмагыны талап эдйәр. Магтымгулы олар билен гошгы айдышанында ичи гумлы ат торбаның үстүнде отуруп айдышяр. Шейлеликде, Магтымгулы хемме көшк шахырларыны еңйәр. Ша бу ягдая хайран

галып, нәме үчин онуң ат торбаның үстүнде отурянды-гыны сораяр.

Онда Магтымгулы:

— Бу торбаның ичинде хич хили керамат ёк. Мунуң ичинде диңе өз ата ватанымың топрагы бар. Мен шол топрагың үстүнде отуран вагтым, отуран ерим берк, сарсмаз хем әхли халкым аркамда дуран ялы болуп, хич затдан горкмаян хем хич кимден еңилмейән — дийип жогап берйәр.

Ша Магтымгулының көшк шахыры болмагыны арзув эдип:

— Сен иң ягшысы шу ерде гал. Мен сени өмрүң өт-йәнчә хор болмаз ялы эдерин — диенде, Магтымгулы:

— Ёк, тагсыр, мен көшк адамсы дәлдирин, халк адамсыдырын. Халкым маңа гарашяндыр — дийййәр.

Шаның гахары гелип:

— Халкым, халкым... нәме халкың бар? Не онда баш бар, не онда аяк бар! — диенде, Магтымгулы:

Ёмут, гөклең тәсип эдип өзүнден,
Чыкса гошун, өңи-арды билинмез.
Сыгмай чыкса Дешти-дахан дүзүнден,
Йөрән ёлы, гонан юрды билинмез —

дийип башланян гошгусыны айдяр.

ХИЛЕ ХЕМ БИР БАТЫРЛЫКДЫР ЕРИНДЕ

Эйран[1] шасының гөклеңлерден яңа ичи от билен ялын экен. Олардан не салгыт гелипдир, не-де онуң угруна гиденлер. Гайта «бу гүн ханың пылан обасына чозупдырлар», «пылан оба гөклеңлере бирлешипдир» кимин хабарлар шаны ынжалыкдан гачырыпдыр. Ол инди салгытдан гечен, йөне гөклеңлериң яранларының артяндыгына нәтжегини билмәндир.

Айратын-да Магтымгулы шахырың бүтин гөклеңлери бирлешдирип, бейлеки түркмен тайпаларынам бирлеш-дирмәге чагырып йөрмеги газаплы шаны белли-күлли пикирленмәге межбур эдипдир. Ол ахыры «Кимде-ким шол шахыры тутуп гетирсе, бәш мүң рупыяны нагт берип, бир яп боюна хәким этжек» дийип жар чекди-рипдир.

Шундан соң шаның атбашыларының бири шахыры бәш-он саны түркмен билен есир алып гайдяр. Ол шаның *Сервили кервенсарайына гелип, есирлери ердөлә саляр.* Иши шовуна дүшен атбашы битирен хызматындан гөвни хош болуп, кейпи-сапа чекмәге башлаяр.

[1] Роваят гысгалдылып чап эдилйәр.

Эп-эсли вагт геченден соң, ердөлә пишик басышыны эдип, бир адам гирйәр. Ол:

— Сизиң хайсыңыз Магтымгулы диен шахыр—дийип сораяр.

Гараңкы ерде отуранларың арасындан шахырың:

— Өз илимизде-хэ бизе шахыр диййәрлер — диен салдамлы сеси чыкяр.

Нәбелли адам:

— Хорматлы шахыр, мен сизиң дүрдәне сөзлериңизиң есири. Бу гүн сизиң бойнуңыза сыртмак дүшенден, гой, мен хеләк болайын — дийип, ол адам шахыры бошатмата гелендигини айдяр. Шахыр разы боландан соң, ол адам эшиклерини Магтымгула берип, өзи зынданда таляр.

Эртеси есирлери агыр мәрекәниң үйшен ерине — шаның Гүлчемен диен көшгүне гетирйәрлер.

Ша олардан:

— Ханы, сизиң хайсыңыз шахыр боларсыңыз? — дийип сораяр.

Нәбелли адам өңе чыкып:

— Хәзир-ә биз боларыс — дийййәр.

Шаның муңа гахары гелйәр:

— О нәхили сен хәзир шахыр боляң. Өң нәмедиң?

Нәбелли адам ердөледе шерт эдилиши ялы:

— «Хәзир» диеними гең гөрмәң, шахым! — дийип түрләп башлаяр. — Мен хакыкы шахыр дәл-де, диңе хәзир шахыр. Билер болсаңыз, мен Сервили кервенсарайының хызматчысы Мәмедалы. Атбашы есирлери алып геленде дервезәни мен ачдым. Булар чайыны ичип болманка, ене дервезе какылды. Дервезәни ачдым. Ики саны түркмен атлысы экен. Атларың бириндәки хоржунда агыр задың бардыгы билдирип дурды. Оларың бири атбашыны сорады. Атбаша түркменлериң сораяндыгыны айтдым. Ол муңа өрән бегенди.

Түркменлер гиденден соң, атбашы яныма гелип:

— Мениң ховплы бир юмшум бар. Битирсең бай боларсың, битирмесең хеләк боларсың — дийди. Алаҗым нәме, җан сүйҗи, разы болдум. Атбашы мени есирлериң янына әлтди. Аягыма гандал уруп, элими багладылар. Шахыры гелен ики саны түркмен экиден экен. Шахым, чакым чак болса, атбашы шахыры олара сатыпдыр өйдйән.

Мәмедалының сөзүне ынанан ша янында отуран атбашыдан:

— Ери, сен нәме айдарсың? — дийип сораяр.

Дили тутулан атбашы гепләп билмән сакавлаяр.

Ша ериндеи туруп:

— Дар агаҗыны бош гоймаң. Атбашыны яранлары билен сыртмакдан гечириң — дийййәр.

Ша Мәмедалыны ве түркмен есирлерини бошадяр. Мәмедалы есирлери хем алып, гөклеңли Магтымгулы шахырың өйүне баряр. Гөзи ёлда галан шахыр олар билен еке-екеден гуҗаклашяр. Болан ваканы үнс билен диңләп шахыр өзүниң достуна багышлап:

Мерт олдур ки, болса көңли рехимли,
Гөвреси гиң герек, өзи пәхимли,
Гиң ерде гарга дей болсун вехимли,
Еринде хүнәри, иши герекдир —

диен сетир билен башланян «Иши герекдир» атлы гошгусыны айдяр.

АСЛЫМДАН ДӘНМЕН

Гүнлерде бир гүн, Магтымгулыны өз обадашлары билен бирликде туссаг эдип, Тәхрана экидипдирлер. Шол ериң адамлары шахыры алып галмак үчин:

— Инди сен бизиң шахыр болдуң. Сени бу ерден гойбермерис — дийип айдярлар.

Онда Магтымгулы:

— Менден хан шахыры болмаз. Мен хич вагт аслымдан дәнмен. Хер хили гынасаңызам мен сизден горкман — дийип:

— «Мениң аслым геркез, юрдум Этрек, адым Магтымгулыдыр» — диен гошгусыны айдыпдыр.

Магтымгулыны танаян обаларың адамлары бир гүн мал-дүнйәни говы гөрйән Эйран шасына йындам атлары берип, шахыры есирликден бошадыпдырлар.

ГУДРАТ
(легенда)

Гүнлерде бир гүн, гызылбашлар Магтымгулыны есир эдип Эйрана алып гидипдирлер. Ол ерде шахыры бир жая салып, дашындан гулплап гоюпдырлар. Эртеси гаравул гелип гөрсе гапы ачык дуранмыш. Шахыр болса элине кагыз-галам алып ишләп отыр экен.

Гаравул:

— Гапыны башга бир адам маңа яманлык эдип ачандыр — дийип, пикир эдип, гапа тәзе гулп гоюпдыр.

Гаравул эртеси гелсе ене гапы ачыкмыш. Ол «гапыны ким ачярка?» дийип ,отлы көйнек гейипдир. Гысынып Магтымгула йүзленипдир.

Шонда Магтымгулы:

— Дашымдан гулплап хеләк болмаң. Мен хич ере гитмен. Мениң аслым геркез, гышык тиресиндендирин — дийип айдыпдыр.

Гаравул шондан соң, шахырың дашындан гулпламандыр. Илдешлери гызылбашлара мал-дүнйә берип, Магтымгулыны есирликден бошадыпдырлар.

ЮРДЫ БИЛИНМЕЗ

Бир сапар әхли гөклең илатының үстүне ягы дөкүләр. Обаның көп адамлары билен биле Магтымгулының машгаласы хем яга есир дүшйәр.

Есирлери илки Машада алып гидйәрлер. Машатда бирнәче гүн зынданда саклап, соң олары Тәхрана алып гидйәрлер. Ол ерде ики хепде зынданда ятандан соң «Шейле адамлары есир гетирдик» дийип, патыша хабар берйәрлер.

Патыша булары көшге чагыряр. Ол илки гарры аялдан:

— Бу тутулып гетириленлер сениң нәмәң боляр? — дийип сораяр. Ол:

— Бири оглум, бейлекиси гиевим, ол бири хем доганым — дийип, жогап берйәр. Патыша:

— Сен гаты гарран экениң. Сени бошатжак. Юрдуңа барың ялы буларың бирини диле — диййәр.

Гарры аял шонда:

— Гиев диениң ёлдадыр, огул диениң билдедир, доган диениң тапылмаз адама — дийип, доганыны дилейәр. Патыша кемпириң сөзи яраяр. Ол:

— Сен нәме үчин доганыңы диледиң. Буларың нәме

кәри бар? — дийип сораяр.

— Оглум шахырды. Гепе гезек геленде гепиң ондан гутулжак гүманы ёк. Ол өз башыны өзи чарар — диен-де, патыша онуң сөзүни бөлүп:

— Онда, оглуң билен бир айдышып гөрели. Енсе әхлиңи бошатжак — дийййәр.

Шол ерде Магтымгулы:

Ёмут, гөклең, теке, салыр, сарык гелер сениң үстүңе,
Ат тозуның дердинден Хорасаның юрды билинмез —

диен гошгусыны айдяр.

Айдышыкда патыша еңилйәр. Гөрсе, Магтымгулы ол диен адамларындан дәл. Ол есирлериң хеммесини бошадяр.

БОСА-БОСЛУК

Бүжнүрт, Астрабат ханларының талаңчылыгындан гачып гиден босгунлар дүе-тегели боланлары үчин, ханың атлылары оларың ызындан етип, огул олжа, гыз есир эдип, алып гайдярлар.

Шонда гөклеңлериң айдервүш тиресинден болан бир барлы дул аялың хем еке оглы есир дүшйәр. Ол аял Бозполат билен Магтымгула:

— Эгер оглума аграмына аграм пул дийсәлер хем алың — дийип ялбаряр.

Магтымгулы эдермен йигитлере йүз тутуп:

— Бу гүн есириңизи аграмына аграм алтын-күмүш берип алсаңыз, эртир нәмә чекип аларсыңыз? Башга бириңиз есир дүшсе, ондан хем яман болар. Миннети гылыжың балжагындан чекерлер! — дийййәр.

Йигитлер хыжув билен ата чыкярлар. Магтымгулы олара ёлбашчылык эдйәр. Олар бир гиже Эйран ханының нөкерлериниң үстүне дөкүлип, пукара халкы гыргынчылыга гойман, дегерли адамларыны есир алярлар. Соң алшык эдип, яңкы аялың оглуны хем бошадярлар. Огланың энеси:

— Хемме ил мениң оглум хем доганым экени — дийип, бар затларыны жемагата пайлап берйәр.

Шондан соң талаңчылык селчеңләпдир.

ОГУРЛАНАН ЧАГА

Магтымгулы өз обадашларындан бир йигит билен дага ава-шикара чыкяр. Олар гүнүң гырасы чызылып чыкыберенде, бир чешмәниң башында дүшйәрлер. Шол вагт оларың янына бир атлы гелйәр. Олар атлы билен саглык-хелик эдишип дуран вагтлары, Магтымгулының гулагына бирден чага сеси эшидилйәр. Атлы сув-сөл алып гидиберҗек боланда, чаганың сеси хас-да батлы чыкып башлаяр. Магтымгулы яңкы адамың болуп баршыны халаман:

— Гарындаш, бир азаҗык аяк чекиң, угруңыз нирә?— дийип сораяр. Атлы өзүни билдирмеҗек болуп, барян угрум дийип, Магтымгулының өз обасыны салгы берипдир. Магтымгулы өз гелен угрунын салгы берлендигине геңиргенип дурка, атлы атыны йүзин салайыпдыр.

Магтымгулы янындакы йигит билен атлыны ковуп-ковуп ахыры ызындан етипдир. Олар ики болуп, оны өз обаларына алып гелипдирлер. Магтымгулы яңкы адамы экидип барян чагасы билен бир-ики гүн өйүнде саклапдыр. Соңра Этрекде бир текәниң чагасының огурланандыгыны эшидипдир.

Магтымгулы «Болсаң, огурланан чага сен боларсың» дийип, өйүндәки чаганы элтип гөркезипдир. Догруданам ол шол өйүң чагасы экен. Ол чага хич бир чагасы болман йөрен бир гурплы адамың еке оглы экен. Чаганың какасы Магтымгула нәхили хормат этҗегини билмән, өзүниң товы гөрйән бир атыны сылаг берипдир.

ХАЛАС ЭДИЛЕН ГЫЗ

Бир гүн даң билен талаңчылар дагдан бәрик гечипдирлер. Олар гөзләп-гөзләп даг этегинден хич зат тапманларындан соң, гүнбатар тарапа уграпдырлар. Олар Гаррыгаланың бәрисинде энчеме йыл бәри дул отуран бир аялы енжип-енжип, элинден екеже гызыны алып гидипдирлер.

Эдил шол гүн болса, Магтымгулының янына буйран шай-сепини алмага барян бир ёлагчы муны эшидипдир. Елагчы Магтымгулының янына баранында, эшиден затларыны еке-еке гүррүң берипдир.

Магтымгулы деррев обаның йигитлерини йыгнап, оларың ызындан ковмага башлапдыр. Ковуҗылар даг ичинде талаңчыларың ызындан етип, экиден гызларыны элинден алыпдырлар. Магтымгулының йигитлери олары өлдүрмекчи болупдырлар. Эмма Магтымгулы талаңчылары өлдүрмән, өз юртларына ковуп гойберипдир. Гызы болса, өз эҗесине гетирип берипдир.

ТЕБИГАТ КӨМЕК ЭТДИ

Бир гүн Магтымгулы ёла чыкып гидип барярка, өңүнден ики саны ёл уран чыкыпдыр. Олар Магтымгулының затларыны алмага башлаярлар. Шонда шахыр олара:

— Әхли задымы алың. Йөне эгин-башыма дегмәң — диййп айдыпдыр.

Талаңчылар:

— Сен ким, нәме кәр эдйәң? — дийип сорапдырлар.

— Мен Магтымгулы, кәрим шахырчылык.

— Сен Магтымгулы болян болсаң, бизе бир нышан гөркез? — дийип, олар айдыпдырлар.

Магтымгулы гөге середипдир. Ягыш ягҗак болуп дур экен. Ол ёкары середип дуршуна «Галдым дерманда» диен гошгусыны айдяр. Шол вагт хем ягыш ягып башлаяр. Талаңчылар бу гудрата хайран галып, алҗырап эл-аягыны йитирйәрлер. Магтымгулы затларыны алып, өз ёлуны довам этдирйәр.

ХАТЛЫ ЁНАЛАР

Магтымгулы шахырчылыкдан дашгары ёна тикмек хүнәрини хем өвренип, ата-бабаларының кесбини довам этдирипдир. Бош вагтлары болса гөвнүни ачмак үчин даг аралыгына сейил этмеги говы гөрер экен.

Даг иймишлериниң бишен гүйз гүнлериниң биринде шахыр ачык дага гезмәге гидйәр. Ол даг дерелеринде битен үзүмлериң, нарларың арасыны гезип, хезил эдип дынч аляр. Шахыр обасына гайтжак вагты бир топар гаракча пете-пет гелйәр. Олар Магтымгулыны өлдүрҗек болярлар.

Онда ол:

— Мени өлдүрениңиз билен хич хили пейда гөрмерсиңиз. Говусы сиз мени өлдүрмәң. Мен бир түкениксиз хазынадырын — диййәр.

— Сенде хазына нәме ишлесин. Хазынаң бар болса чалт бизе гөркез? — дийип, гаракчылар оны гыссапдырлар. Шахыр:

— Мениң алтын-күмшүм ёк. Сизе зерур герекли хүнәрим бар. Атларыңыза овадан ёналары тикип берерин. Тикен ёналарымы гөрүп, акылыңыз хайран галар. Артан ёналары базарда сатарсыңыз велин, җүбүлериңиз пуллуҗа болар. Өлдүрмек кын дәл. Йөне сизе пейда болмаз — дийип айдяр.

Шахырың сөзи гаракчылара макул боляр. Олар Магтымгулыны өлдүрмән, адам бармаян дагың говагында гөз туссагы эдип саклаярлар. Олар тикин сенетлерини-энҗамларыны җемләп, Магтымгула гетирип берйәрлер.

Магтымгулы ёна тикйәр, гаракчыларың ынамына гирмек үчин ёналардан башга-да, оларың атларына чеки, уян, гамчы тайярлап берйәр. Гаракчылар артыкмач ёналары базара әкидип, сатып башлаярлар.

Бу ягдайы дуян шахыр базар үчин тайярлан ёналарының арасына хатдан нагыш эдип, өзүниң ниреде гөз туссагы эдилип сакланяндыгыны язяр.

Магтымгулының тикен гизлин хатлы ёналары көп ерлере яйрап башлаяр. Хачан-да хатлы ёналарың бири шахырың өз обасына дүшенде, Магтымгулының хатына, ёнасына белет адамлар онуң ниреде сакланяндыгыны аңшырярлар. Магтымгулының ниреде дигини билен җемагат шондан соң, чалт атланып, гаракчылары даргадып, сөйгүли шахырларыны туссаглыкдан бошадярлар.

Шейдип, Магтымгулының гаракчылардан бошамагына онуң эл хүнәри себәп боляр. Шондан соң «Магтымгулының хатлы ёналары» диен гүррүң ил арасында галыпдыр.

МЕНИҢ ПЕНДИМ АЛМАДЫ

Магтымгулы етгинҗек деврүнде аламанчылар билен Эйран Күрдүстанына гитмек үчин ёла дүшйәр. Аламанчылар Гөкдепә етиберенде Магтымгулы аламанчылыгың габахат ишдигини, таланың я-да талананың бириниң хеләк болҗакдыгыны ёлдашларына дүшүндирҗек боляр:

— Адамлар, ене бир гезек айдярын. Аламанчылык габахат иш. Гитсек аҗала душарыс. Бидерек хеләк боланымыз галар. Говусы ызымыза гайдалың — дийип айдяр.

Эмма аламанчылыга гидйәнлер шахырың айданына гулак асман, ёлларыны довам эдйәрлер. Магтымгулы шол ерден ызына гайдяр.

Аламанчылыга гиденлер Күрдүстаның бирнәче обаларыны талап, мал-җанлыларыны олҗа эдип ызына доланярлар. Бир ере геленде олар дынч алмага дүшлейәрлер. Ядав адамлар чалт ука батяр. Шол халатда ызларындан ковгы гелип, уклап ятан адамларың әхлисини гыряр.

Магтымгулы:

— Вах, олар мениң пендими алмады. Ызларына гайданда бейле гыргынчылык болмазды — дийип, гаты гынаняр.

ТЕРСАКАН

Язан китапларым силе алдырып,
Гөзлерим ызында гирян эйледи.

Соңудагының үстүне Бүҗнүрт, Астрабат ханлары хүҗүм эденлеринде, Магтымгулы бу ерде отурян гөклең илатына дагың еңсесиндәки Гызылбайыр диен ере бармагы маслахат берйәр. Душман атларының гечҗек гечелгелеринде мергенлери ятыряр.

Бу вагтлар новруз гүнлериди, хәли-шинди чабга ягып, сил гелйәрди, чайлар долуп акярды.

Соңудагының гайрасындакы Терсаканың олумындан гечҗек боланларында, Магтымгулының гөчүни сил аляр. Магтымгулының язан еди саны китабы сува акяр. Адамлара акан китапларың диңе екеҗесини алып галмак башардяр.

«ТОТУГУШ ДИЛЛИ ДЕССАН»

Магтымгулының бир гатыра йүк боларлык китабы бар экен. Бир гиже гызылбашлар Хажыговшана дуйдансыз дөкүлип, өйлери талап, адамлары есир эдип алып гидипдирлер. Шонда шахырың еди китабы йитипдир.

Йитен китапларың арасында Магтымгулының «Тотугуш дилли дессан» диен китабы хем гызылбашлара олҗа болупдыр. Магтымгулы айратын хем шол китабының йитенине гынаныпдыр. Ол:

— Арман, шол китап галан болса, халка көп пейда берерди. Мен оны нәче йыллар иш эдинип языпдым — дийип гынаныпдыр.

Шахырың шол китабы хүнәрлер китабы экен. Онда отуза голай хүнәр агзалян экен. Хер хүнәрден хабар берени үчин халк оңа «Тотугуш дилли дессан» дийип ат берипдир.

ЗАМАН ГАССАП

Гаррыгаланың Гызылдүйп обасында яшаян Заман ишаның өйүне ики саны мал алҗак хывалы адам гелипдир. Бу мыхманларың янында ики хорҗун теңңелери бар экен. Заман ишан оларың теңңелерине гөз гыздырып, ики саны харамыны тапыпдыр. Ишан олара:

— Мен өйдәки хывалы мыхманлары ёла салып, сизе хабар берерин. Олар пылан ере баранларында сиз дуйдансыз гапдалларындан чыкып өлдүриң, янларындакы пуллары билен улагларыны алып, мениң яныма гетириң, олҗаны үчимиз деӊ пайлашарыс — диййәр.

Ол ики адам Заман ишаның диенини эдип, мал алҗак хывалы мыхманлары өлдүрип, ики хорҗун пулларыны хем алып, гетирип Заман ишаның өңүнде гойярлар.

Соң Заман ишан:

— Мен инди ненең ил ичинде гезерин. Иле аян болманка Магтымгулының янына барайын. Эгер Магтымгулы мениң адам өлдүрендигими биләйсе, онуң аягына йыкылайын. Билмесе, өйүме гайдайын. Магтымгулы биләймесе бейлекилер адам ганына галандыгымы аңасары ёк — дийип, Этреге уграпдыр.

Барса Соңудагының илерсинде яй берип отуран мәрекәниң ортасында Магтымгулы гүррүң эдип отуран экен. Ишан-да чөк дүшүп, Магтымгулы билен гөршүпдир.

Шахыр ишаның йүзүне йити-йити середип:

— Сизе ким диерлер, нирeден гелерсиңиз? — дийип сораяр.

Ишан:

— Бизе Заман ишан диерлер, Гызылдүйп обасындан боларыс — дийййәр.

Онда Магтымгулы:

—Сизе Заман ишан диймезлер, Заман гассап диерлер. Өйүңе гелен мыхманлары өлдүрип, гассапчылык этдиң — дийип айдяр.

Бу сөзе отуран мәреке хайран галяр. Заман ишан масгара болуп, мәрекеден туруп гидйәр.

ДЕЛАЛАТ ЯГШЫ

Магтымгулы шахырың обасының ортасында бир улы баг бар экен. Томус вагтлары салкын саялы шол бага оба адамлары үйшер экен. Магтымгулы хем кә махаллар бу ерде обадашларына гошгы окап берер экен.

Томус гүнлериниң биринде обаның ики саны белли байы — Дүңле бай билен Көчек бай бу ерде күшт ойнап отуранмыш. Оба адамлары буларың ойнуна сын эдйән экенлер. Магтымгулы хем шол гүнки үйшмелеңе барыпдыр. Гөрсе байларың гыкылык-галмагалы дик асмана галярмыш. Гелене-гидене гөзлери-де илмейәрмиш. Шол вагт обаның ярлыклы гарыбы Сары диен бир йигит алҗыраңңы ягдайда бу ере гелйәр. Ол отуранлара салам берип, Дүңле бая йүзленйәр:

— Бай ага яп-яңы эҗемиң казасы долды. Элимиз ювка болансоң, ахыркы ёлуна уградып билемзок. Кепенлик мата герек. Бахасыны элим аша етен вагты берерин.

Бай күштден үнсүни совмандыр. Ол:

— Ине, эҗең өлен болса, тур күштден! — дийип, гөчүмини довам этдирйәр.

Сары пахыр гарөрт болан йүзүни ашак салып, хыр-

чыны дишлейәр. Шол махалам оюн тамамланяр. Әхли гүррүңи диңләп дуран Магтымгулы байың голайына барып:

Асла адамзада ажы сөз урма,
Пахыра-мисгине делалат ягшы;
Бахыла ýграма, йүзүни гөрме,
Мөхүм битирмәге кифаят[1] ягшы —

дийип айдяр.

Шахырың бу сөзи бая ярамандыр. Ол гөвни галан киши дек, йүз-гөзүни туршадып:

— Хава, мен нәме этмелимишим! — дийип, гахар гатышыклы киная билен сораяр.

Онда шахыр:

Етими гөренде гүлер йүз бергил,
Голдан гелсе, оңа тагам-дуз бергил,
Гамгыны гөренде ягшы сөз бергил,
Энтәни голдара хемаят ягшы —

дийип, несихат берйәр. «Ит-ити голдар» диенлери. Көчек бай:

— Нәме үчин агзыңа гелениңи самрап дурсуң? Биз оны чагырып гетиремизок. Онсоңам, өлсе, онуң әжеси өлүпдир, бизе нәме? — дийип, Дүңле байың тарапыны чаляр.

[1] *Кифаят* — көмек, ярдам; канагат.

Магтымгулы ынсабыны йитирен бу ики бая үнс хем бермән:

Магтымгулы, шүкүр, бизе тил берди,
Шежерлер[1] етишип, семер[2] гүл берди,
Гөроглы Рейхана ненең ялбарды,
Амандыр диене дыянат ягшы —

дийип, Сарыны ызына тиркәп, өйүне гелйәр. Оба адамлары хем буларың ызына дүшйәрлер. Магтымгулы атасындан галан багана поссуның мавут матасыны сыпырып башлаяр. Сары Магтымгула «Муны бейтме!» диййәр. Эмма дана шахыр:

— Хай, Сары, «герек дереги йыкар», сен шуны алып гит — дийип, мавут матаны багана поссуның дашындан сыпырып, онуң элине берйәр.

Оба адамлары Магтымгула алкыш айдып, онуң билен биле Сарының әжесини җайлапдырлар. Ики байы тутуш оба нәлетләпдир.

[1] *Шежер* — агач.
[2] *Семер* — өсүмлик.

9—1 697

ДАШЫ СЫНДЫРАР

Томус гүнлериниң биринде бир бай оглы дүе йитирипдир. Ол йитен дүесини ызарлап, Этреге гелипдир. Шол ерде Магтымгулының өйүне совлуп, шахырыңкыда отуран адамлардан дүесини сорапдыр. Шахыр ядап гелен мыхмана бир кәсе чай хөдүрләпдир. Эмма бай оглы элиндәки кәсәни ере гачырып дөвүпдир.

Магтымгулы шонда өзүниң Бухарадан гетирен кәсесиниң дөвленине хер нәче гынанса-да, сыр билдирмәндир. Эдил шол вагт шахырың башга бир якын достларындан бири ичери гирип, ондан тәзе дүзен гошгуларындан биркисини окап бермегини хайыш эдипдир.

Шахыр достуның ве өйүнде отуран бейлеки адамларың ислеглерине гөрә, элине сазыны алып:

Ыкбалың оянып, дөвлет яр болса,
Дага азы урсаң дашы сындырар.
Ыкбалың терс гелип, багтың шор болса,
Палав дей юмшак аш диши сындырар.

Магтымгулы чөлде гезен нашыны,
Билип сорма, көп сүрди дийп яшыны,

Дар мейлисде долы берсең ашыны,
Ашын иче билмез, кәши[1] сындырар —

диен гошгусыны айдып берипдир.

Бу сөзлериң манысына магат гөз етирен бай оглы еринден туруп, юवашлык билен өйден чыкып гидипдир.

[1] *Кәши* — сырчалы гап.

СӘХРА БИТЕН БОЙ ДЕРЕК

Түркмен акыны Магтымгулының эне-атасы ярлыклы гарып болупдыр.

Гүнлерде бир гүн, барлы топарың векиллери шахыры масгараламак үчин:

— Сениң ата-энең ким? Олар нәтүйсли адам болан? Шоны бизе айдып бер бакалы? — дийип йүзленипдирлер.

Шонда Магтымгулы дуран еринден олара шейле жогап берипдир:

— Атам аслын сорасаң —
Дәне сечйән дайхан әр.
Энем аслын сорасаң —
Тохум берйән гара ер.
Мениң аслым сорасаң —
Сәхра битен бой дерек.
Зәхметимиң миевеси
Көп эййәме гитсе герек.

Акының жогабыны эшиден барлы адамлар сесини чыкарып билмән, өз угруна гидипдирлер.

ГӨЗЕЛ ТЕБИГАТЫҢ АШЫГЫ

Магтымгулы оңат эсерлер дөретмекден өтри, яз хем томус вагтында дөвет-галамыны, депдер-кагызларыны гөтерип, Этрек чайларының овадан кенарларында, салкын саяларда, гышына болса, дагларың өмүр шемал дүшмейән йылы говакларында отурып гошгы язяр экен.

Магтымгулы өз-өзүнден өсйән инжир, хоз, нар, бадам, женевүт (сөвүт), арча, үзүм, зирк, бөвүрслен ве бейлеки мивели-мивесиз агачлар язына парч болуп, дыза етип дуран гүлли отлар билен безелен чайың овадан кенарларында, чал гочлары, умга-айраклары, шөвкелери ве башга дүрли жанаварлары болан сери думанлы дагларда гезмеги, сейил этмеги өзүне эндик эдинипдир.

ГУШЫ ГОНАНДА ТУТ

Магтымгулының уссаханасы адамсыз болмаз экен. Кимси йүзүк, кимси гөвүсбент, эер, гамчы оңардар экен.

Бир гүн бир гелин Магтымгулының уссаханасына гүлякасыны гашлатмага гелипдир. Магтымгулы онуң гүлякасына гаш отуртмага башлапдыр.

Ол бирден гүляканы гоюп, янындакы дөвет-галамы алып, бир затлар язып башлапдыр. Бу затлары сынлап отуран гелин:

— Шахыр ага, нәме гыссандыңыз? — дийип сорапдыр.

Онда Магтымгулы:

— Кейгим, ылхам дийилйән зат бир учуп йөрен гушдур. Оны гонанда тутмасаң учар гидер. Гүляка болса хич ере гитмез — дийипдир. Гелин ондан:

— Шахыр ага, ол нәхили гуш боляр? Гөрүнйән зат ёк-ла? — дийип сорапдыр. Магтымгулы хениз сыясы гурамадык кагызы элине алып, гелне «Дилбериң» диен гошгусыны окап берипдир.

БИЭДЕПЛЕРДЕН ӨВРЕНДИМ

Бир адам Магтымгулының шыгырдыр газалларыны окап, окамадыгыны хем халкдан эшидип «Бу газаллары нәхили адам яздыка? Оны бир гөрүп болсады?» дийип, арзув эдип йөр экени.

Гүнлерде бир гүн, ол адам бир тойда Магтымгулыны гөрүпдир. Ол адам шахырың янына барып:

— Шахыр ага, мен сизиң язан гошгуларыңызы окадым, эшитдим. Сизиң акыллы сөзлериңиз мени хайран этди. Мен онуң тәсирини хәзир сөз билен дүшүндирип билжек дәл. Йөне, сиз айдың, буягшы эдеби, шахырана сетирлери нireден алдыңыз, кимден өврендиңиз? — дийип сорапдыр.

Онда шахыр:

— Бу эдеби, ягшы сөзи биэдеплерден өврендим — дийип, нагт җогап берипдир.

Ол адам шахырың җогабына öңкүден хем хайран галып, ене оңа йүзленипдир:

— Шахыр ага, биэдеп адамларда ягшы сөз нәме ишлесин. Олара ягшы сөзи сүртсеңем ёкмаяр? Бу нәхили бейле боляр ахырын?!

— Мен хем шоны айдян-да! — дийип, Магтымгулы җогап берипдир. — Олар айдылан ягшы сөзи тутмаяр, мен болса тутян.

КЫРКГЫЗ БӨВҮР

Юрт сердарсыз галыпдыр. Оба яшулулары бирбада кими сердар сайлажакларыны билмән алжырапдырлар. Оларың бири гоңшы обада болан тойдан гелйән бәш-он саны йигиди гөрүп:

— Шу гелйән огланларың эдебини барлалың. Хайсысы гелип саглык-аманлык сорашса, шоны оба сердары белләлиң — диййәр. Онуң теклибини бейлекилер голдапдырлар. Шол вагт огланлардан сайланан Бозполат атдан дүшүп, яшулулар билен саглык-аманлык сорашяр. Олар шерте гөрә Бозполады оба сердары сайлаярлар.

Бозполат адалатлы болупдыр, оба адамларының агзыны бир эдипдир. Эмма гыз чыкарып, огул өермек меселесине үнс бермәндир. Юртда гызың галыңына көп зат талап эдилипдир. Галың зерарлы йигит магшугына, гыз ашыгына душуп билмән, арманда галыпдыр.

Гүнлерде бир гүн, обаның гарып-гасарлары галың беласына чыдаман, Бозполада арз эдипдирлер. Ол ойланып-өлчерип болангдан соң:

— Хак айдяңыз! — дийип, сөзүни башлапдыр. — Бизиң әдимизи якып, сүтүнимизи сүйндүрйән галың. Галың зерарлы Магтымгулы шахырымыз нә гүнлере

дүшди. Жарчы жар чек. Шу гүнден эртир гүн агянча ашык-магшуклара ёл ачык. Ким-де ким олара пәсгел берсе, гох-галмагал турузса, зовалы мениң бойнума.

Эртеси гүнортана ченли обада сегсен саны новжуван максадына етипдир. Оларың арасында Бозполадың гызам бар экен. Өзи перман беренсоң, Бозполат яш жуванлара батырынып билмән, тойы улудан тутмалы болупдыр. Кырк гыз кырк йигидиң тойы бир ерде гечирилипдир.

Магтымгулы яш жуванларың тоюны түйс йүрекден голдапдыр. Ол гүләлек ялы гызлара, бүргүт дек йигитлере дийсең гуванып, «Бу гүн!» диен гошгусыны дүзүпдир.

Шундан соң сегсен саны ашык-магшугың той тутан ери «Кыркгыз бөвүр» атландырылыпдыр.

ОРАЗМЕҢЛИ ШАХЫР

Магтымгулының якын досты Оразмеңли диен шахыр яш вагтында бир дул аялың Сервер диен гызына ашык боляр. Гыз хем оны сөййәр. Оларың бу сыры бир гүн гызың хоссарларына мәлим боляр. Олар «Биз бу ерден гөчүп гитмесек, Оразмеңли гүнүмизе гоймаз» дийип, хич киме дуйдурман, башга ере гөчүп гидйәрлер.

Оразмеңли шахыр Сервер дагының гөчүп гиденди-гини шол агшам билипдир. Ол билине гылыч асып, ата мүнүп, оларың ызындан ковупдыр. Ол эп-эсли ёл йөрәп, даглык ерде гөчүң ызындан етипдир. Барса гөч ики дагың арасындан гечип билмән дур экен. Гөчүң өңүнде бир ёлбарс гарысыны яссаныы, гөчи гечирмән ятан экен. Оразмеңли батыр, гайдувсыз йигит болан. Ол барандан соң, Сервериң доганларының бири:

— Оразмеңли, догрусыны айтсак, биз сенден гачып гелйәрдик. Сен батыр йигит. Эгер бизи шу ёлбарсдан саг-аман сыпдырсаң Сервери саңа өз разылыгымыз билен берели — дийипдир.

Оразмеңли атдан дүшүп, ёлбарс билен баша-баш сөвешипдир[1]. Ахыры ёлбарсың билинден гужаклап, оңургасыны омруп, оны өлдүрипдир. Сервери берджек болсалар, ол *«Жанларым, мениң бу ишим телек болды.* Ёлбарсы өлдүрдиң нә, ити өлдүрдиң нә. Ил «Оразмеңли ит өлдүрип, гыз алыпдыр» диерлер. Говусы, гызы соң алайын» дийип пикир эдип, гызы алман ызына гайдыпдыр.

Гүнлерде бир гүн, Оразмеңли билен Сервер гайтадан геплешип, бир яна гачып гитмек үчин диллешипдирлер. Олар тапышык ери дийип, дагың четиндәки улы бир гаяның гапдалыны беллешипдирлер.

Новруз гүнлери, ай айдың гиже. Оразмеңли белленен вагтында улы гаяның янына барып, Сервере гарашяр. Сервер гелмейәр. Ол көп гарашандан соң, ахыры Серверлериң өйүниң төверегине бармага межбур боляр. Ол ерде *о яна, бу яна гезмелəп йөршүне тәзе ат аяклары*ның ызына гөзи дүшйәр. Оразмеңли атларың ызыны алып гидйәр. Барса гызың доганлары «Өң гызы алман бизи масгара этди» дийип, Сервери башга бирине дурмуша чыкарян экенлер. Ол ерде эййәм той башланан экен[2].

---

[1] Икинжи вариантда Оразмеңли геленден ёлбарсы өлдүрип, «Нәхили этсеңиз-де гыз мени сөййәндир» дийип, ызына гайдяр. *Серет:* Магтымгулы хакында халк роваятлары, 26 сах.

[2] Биринжи вариантда хем Сервери башга бирине дурмуша чыкаряплар. Сервериң ол адамдан перзенди болмаяр. Оразмеңли хем оны ызарлап бармаяр. Сервер бир гүн той эдип, оңа Оразмеңли билен Магтымгулыны чагыряр. Олар тоя баряплар. *Серет:* Инв. 766-Э, 8—11 с.

Өзүне гөвни етйән Оразмеңли догры той жая баряр. Тызың үстүнде галмагал башланяр. Обада дава-женжел, дүшүнишмезлик болса, Магтымгулы чагырылар экен. Адамлар бу гезегем той жая Магтымгулыны чагырып гелипдирлер. Магтымгулы «Оюнчы утуланыны билсе ягшы» дийип, шонда достуна басалык болупдыр.

Оразмеңли болан бу кеч ише толгунып:

Дең-душлар янында болдум бикемал,
Бир бикемал йигит или яндырар.
Акылсыза акыл бермек хебесдир,
Гөрүң, акыллыны дәли яндырар.

Оразмеңли айдар, инчедир, зилдир,
Яр лебинден дамак, гөр ниже балдыр,
Хан Серверим бу гүн бакжада гүлдүр,
Билбил көп сайраса, гүли яндырар —

диен гошгусыны айдяр.

Сервер ашык йигидиң янгынлы сөзлерини эшидип, чыдаман келлесиндәки бүренжеги зыңып гойберйәр-де:

— Мен бу ериң гелни дәл. Мен сениң билен гитмәге разы — дийип айдяр. Эмма Магтымгулының айдышы ялы, оларың икиси хем бейтмегиң инди гичдигине дүшүнйәрлер.

Той совландан соң Оразмеңли Магтымгула йүзленип:

— Эй Магтымгулы, болжак иш болды. Ыкбалдан

чыкып гитмек ёк. Сервер хакда нәче айтсаң хем аз. Сервериң тойы, өзи хакда сениң хем бирки агыз сөз айтмагыңы ислейән — дийипдир.

Магтымгулы ялңышлык билен агыр ягдая дүшен гөзи яшлы Серверин гызаран йүзүне, балкылдап дуран гөзлерине гарап «Гөзел сен!» диен гошгусыны айдяр.

Соңра Магтымгулы Оразмеңлиниң элинден тутуп, оны оба алып гайдяр. Булар ёлда ондан-мундан гүррүңлешип, обаның төверегинде гезеленч эдйәрлер. Гезип йөрүшлерине Оразмеңлиниң гөзи Сервер билен беллешилен гая дүшйәр. Ол шол гая гарап:

Беябаның яйлагына чыканда,
Ол гөрүнен хан Серверин дагыдыр.
Ене гөрсем хан Серверин дагыны,
Аклымы тең эден гамы дагыдыр —

дийип айдяр.

ИКИ ШАХЫРЫҢ ДОСТЛУГЫ

Магтымгулының ат-овазасы ил ичине гиңден яйран вагтлары ёмутлардан бири улы той тутупдыр. Тоя көп ерден адам чагырылыпдыр.

Шол вагтлар Магтымгулы Көнеүргенчде яшаян гөклеңлериң арасына гезеленже гелипдир. Шабенде онуң билен гөрүшмек арзувыны эдип йөрен экен. Ол шахырың геленини эшидип, той эесинден Магтымгулының чагырылып гетирилмегини хайыш эдипдир. Шабендәниң теклиби көпүң гөвнүнден турупдыр. Ол:

— Узак ёлдан бу ере гезмәге гелен арзылы мыхманы үстүмизе гетирмән, илки өзүмиз онуң үстүне баралы! — дийип, чакылыкчы болуп, өзи гидипдир.

Шахыры шахыр тоя алып гелипдир. Тоюң мәрекеси булары улы хормат билен гаршылапдырлар. Гичде ики шахыр гезек-гезегине гошгы окап, көпчүлиге хезил берипдирлер.

Шонда Магтымгулы өз дурмушындан тымсал гетирип, отуран мәрекә өвүт-несихат эдип, «Айрылма» диен шыгрыны айратын лабыз билен окапдыр:

Мессана гезинчәң гайры юртларда,
Өнүп-өсен өз юрдуңдан айрылма.
Мелул кәкилик дей небсиң угрунда,
Дама[1] дүшүп, ганатыңдан айрылма.

Төвекгел эт, хака сырың бирибар,
Сабр эйлегил, бисабырлык не деркар,
Хер ерде ишлесең, несибәңиз бар,
Бай болай дийип, ыззатыңдан айрылма.

Намартларың көңли шалыгы истир,
Наданларың көңли душмана дост дийр,
Биакыллар ялан сөзни раст дийр,
Гадрың билен үлпетиңден айрылма.

Намартлар хем муханнеслер — начарлар,
Тагамың ийп, ишиң болса гачарлар,
Сырыңы паш эдип, айбың ачарлар,
Тәлим берен уссадыңдан айрылма.

Кимсе галлач болса, кимсе бай болар,
Хер кишиниң багты ыкбалы болар,
Херне гелсе баша дилиңден гелер,
Магтымгулы хак ядыңдан айрылма.

Бу шыгры эшиденден соң, җемагат билен бирликде

---

[1] *Дама* — дузага.

Шабенде хем арзылы мыхманындан миннетдар болуп, оңа саг бол айдыпдыр.

Шол җемагат ики шахырдан хем хошал болупдырлар. Той эеси булара халат-серпай япыпдыр.

Магтымгулы Шабендәниң өйүнде бирнәче гүн болупдыр. Шабенде оны Васың сәхраларына, Узбоюң кенарларына гезеленч этдирипдир. Устюрдың гырларына, Барсагелмезе айлап, мыхманының гөвнүни ачыпдыр.

Магтымгулы илине гайтҗак вагты Шабендәни өз обасына мыхманчылыга чагырыпдыр. Арадан эп-эсли вагт геченден соң, Шабенде кервене гошулып, Магтымгулының меканына гидипдир.

ҮЧ ДОСТ

Магтымгулы мәреке сөен, көпе ярашыклы бир адам болупдыр. Хер бир угурдан өзүне гөвни етйән адамларам онуң бар еринде аркайын гүрләбермәге чекинипдирлер. Магтымгула хемише өйүң төрүнден ер берипдирлер.

Ол обада Уссагара, Оразмеңли ялы шахырлар билен тиркешер экен.

Уссагара дийилйән адам эл хүнәрине дийсең өкде болупдыр. Ол хат язанда харплары шейле бир овадан чекйән экен, хатда гөренлер оңа хайран галян экен. Магтымгулы өз достуның хатдатлыгыны тарып эдип, йорите гошгы языпдыр. Шол гошгының илкинҗи бенди шейле башлаяр:

Бизден салам болсун Уссагарая,
Бир галам чекишиң дагы мен, дагы.
Мелхем олсун сынамдакы ярая,
Бир галам чекишиң дагы мен, дагы.

Оразмеңли шахыр хем бир иш этмекчи болса, мыдама Магтымгула геңешер экен.

ЫКБАЛЛЫ БЕНДӘНИҢ ПАЙЫ ГӨЗЕЛ СЕН

Магтымгулының обасында бир улы бай яшаян экен. Ол байың етишен гаты овадан гызы бар экен. Ине, шол гыза обаның бир гарып огланы ашык болупдыр. Ол йигит өз сөйгүлисиниң дашындан гуванып көп гезипдир. Гыз хем муны аңып, ол огланы халапдыр.

Бир гүн ол гыз сув алмагы бахаңалап яп боюна геленде оглан билен душупдыр. Бир үйшмелеңден гелйән Магтымгулының ёлы оларың үстүнден дүшүпдир. Шахыр ашык-магшуклары утандырмазлык үчин янларындан гөрмедиксирәп гечиберҗек болупдыр.

Шол вагт шахыры гөрен гыз утанып гачып гидипдир. Оглан болса шахырың ызындан етип:

— Магтымгулы ага, мен шол гызы говы гөрйән. Сиз оңа багышлап, маңа бир гошгы дүзүп бериң! — дийип хайыш эдипдир.

Магтымгулы бай ериң гызыны ол йигидиң алып билмеҗекдигине гөз етирип, «Гөзел сен!» диен гошгусыны языпдыр.

Магтымгулы башкы үч бенди окап берйәнчә, йигит сесини чыкарман диңләп дуруппдыр. Хачан-да:

Хер ким гүйчли болса, оңа пир дийрлер,
Дертли гулуң дерманыны бийр дийрлер,
Гавуның говусын шагал ийр дийрлер,
Ыкбаллы бендәниң пайы гөзел сен! —

диен дөрдүнҗи бендини оканда, ол:

— Магтымгулы ага, мен ол гызы, ол хем мени сөййәр. Сиз ол гызы башганың дәл-де, мениң пайыма дегишли гөзел дийип газал дүзмели ахыры! А сиз болса:

Гавуның говусын шагал ийр дийрлер,
Ыкбаллы бендәниң пайы гөзел сен! —

дийдиңиз! — дийип, нәгилелик билдирипдир.

Магтымгулы бейле диймек билен, ол гызың өзүне мынасып болмадык бир бай оглуна берилҗегини гөз өңүнде тутупдыр. Себәби Магтымгулының заманасы шейле экен. Магтымгулы ашык йигидиң халына гаты гынаныпдыр. Йигидиң гөвнүни йыкмаҗак болуп, ол гошгусыны шейле соңлапдыр:

Магтымгулы халкдан сырын гизлесе,
Дишини оврадың ялан сөзлесе,
Овалда, ахырда эйәм гөзлесе,
Гарып бичәрәниң пайы гөзел сен!

ДОГРЫ ЁЛ

Бир молла өмрүни дини китаплары окап гечирипдир. Ол гаррылыга сер уранда Магтымгулының гошгуларыны окапдыр. Дини билдигинден тутан бу молла:

— Мен «Ровнакыл-ысламы», «Пара ил Пукайданы», «Сопы Аллаяры», «Мугтасери», «Ќуръаны» окап, Магтымгулыныңкы ялы догры ёла душмандым. Индиден бейләк «дини» Магтымгулының дийши ялы тутарын — дийип касам эдипдир.

ГАРАГУШЫ ТУТУП ОДА САЛДЫМ

Оба адамлары Магтымгулының янына гелип, хер бабатдан ондан маслахат сорар экенлер.

Бир гүн бир гарры аял гелип:

— Молла Магтымгулы, мениң гарагуш кеселим бар. Шоны деп эдип бер — дийипдир.

Магтымгулы гарры аялың гөвнүни йыкмаҗак болуп, онуң депесинден элини үч гезек айлапдыр-да:

Бар, кейигим, бизден эм болсун,
Гарагуш сизден гүм болсун,
Ќесели тутуп ода салдым,
Инди хич вагт гарагуш тутмаз —

дийипдир.

Шахырың сөзүне ынанан ол аялың гарагушы соң тутмандыр.

ХЫЗМАТ ЭТСЕҢ ХАРА ДӨНЕР

Магтымгулы гарран вагты Дөвлетяр билен Астраханда душушыпдыр.

Дөвлетяр Аллаяр ханың гызына ашык болупдыр. Шонуң үчин ол Мүсүр патышасындан зорлук гөрүп, еди йыл зынданда отурыпдыр. Мүсүрден геленден соң, йигитлерини йыгнап, ене ат үстүне чыкыпдыр.

Кырк йигиди билен байлара, патышалара гаршы арлап сөвешип йөрен Дөвлетяр метжидиң өңүнде дуран Магтымгулының янына гелипдир. Атдан дүшүп, шахыр билен гөршүпдир. Олар бири-бириниң аслы-units-ни сорашыпдыр. Магтымгулы шол ерде Дөвлетяра:

— Гылыҗың өтгүр болсун, абрай-сыясатың артык болсун, сөзүң кесгир болсун — дийип, несихат эдипдир. Шахыр хызматы киме этмелидигини Дөвлетяра ятладып:

Хызмат этсең хара дөнер,
Гадрың билинмеген ерде —

диен шыгрыны айдыпдыр.

МАГТЫМГУЛЫ ВЕ БЕГАЛЫ

Магтымгулының Бегалы шых диен бир якын досты болупдыр. Шахыр Бегалы билен якын арагатнашык саклапдыр. Кәте Магтымгулы, кәвагт Бегалы бири-бириниң янына мыхманчылыга барар экенлер. Шейле душушыкларда Магтымгулы өзүниң тәзе язан гошгуларыны достуна окап берер экен.

Бегалы шыхың ики гызы бар экен. Оларың улусына Огулбәбек, кичисине Аманбиби диер экенлер.

Огулбәбек секиз яшындака Бегалы оны янына алып, Магтымгулыны гөрмәге барыпдыр. Шонда шахыр кеселләп ятан экен. Бегалы Магтымгула йүзленип:

— Хә сакгалдаш, сыркавладыңмы? — дийип, шахырың саглыгыны сорапдыр.

Онда Магтымгулы:

— Сыркавламак сыркавламакмы?! Биз инди тутуш сыркава өврүлипдирис. Дост, бу гаррылык сыркавы. «Гаррылык өлдүрмез, өлдүрмесе-де гүлдүрмез» диенлери. Инди дызда кувват галмады, билде гурбат, гөвреде-де мыдар галмады — дийип җогап берипдир.

Бегалының Магтымгулыны гөрен Огулбәбек диен гызы бир йүз дөрт яшап, бир мүң докуз йүз докузынҗы

йылда арадан чыкыпдыр. Огулбәбек бир мүң секиз йүз бәшинҗи йылда доглан. Секиз яшлы Огулбәбек Магтымгулыны гөрен болса, онда Магтымгулының бир мүң секиз йүз он үчүнҗи йыла ченли яшандыгыны айтмак болар.

ӨЛҮМ ЯССЫГЫНДА

Магтымгулы нәсаглап, өлүм яссыгында ятырка, төверегине үйшүп отуран адамлара гарап:

— Мени бир усул билен дашарык чыкарың — дийийәр.

Шахырың достлары, хоссарлары онуң голтугына гирип, эмай билен дашаркы ишиге чыкарярлар. Шонда Магтымгулы даш ишикде өе аркасыны берип отуряр. Онуң отуран еринден сери думанлап дуран гоҗаман даглар, улгам-улгам җүлгелер, бейикли-песли байырлар, гечитлер ве уммасыз гиден текизликлер гөрүнйәр.

Шахыр бир мейдан гарап дурандан соң:

Сейил эделиң бу җахана,
Җаханда нәлер гөрүнер;
Исгендер, Җемшит салдыран,
Бейик биналар гөрүнер —

дийип башланян «Гөрүнер» гошгусыны айданмыш. Соңра Магтымгулы:

— Мени инди өе салың — дийипдир.

Магтымгулыны өе салып, дең-душлары оны еринде рахат ятыранмышлар. Шондан соң шахыр тиз җан беренмиш.

ХОРМАТЛЫ МЫХМАН

Бендесен обалы Амандурды жүйк диен шых «Магтымгулыны гөрени гөрдүм» дийип айдарды. Амандурды гызыл эңек жахыл вагтында ол адам тогсандан ашан экен. Ол Амандурды жүйге шейле гүррүң берипдир.

«Бахар айлары обамыздан Өвезберди шых чаллыгына (гоюн-гечә) язлаг дийип, Хасар дагына гөчмекчи болды. Мен яш-елең боламсоң оңа гөч гөчүришдим. Барып Мезитли диен чешмәниң (хәзир шол чешме Хасар дагында бар) голайында юрт тутдук. Өвезберди шых тапдан дүшен гарры болансоң, «Достумың оглы Магтымжаны (Магтымгулыны) гөрейин» дийип, Гаррыгала саргыт этди. Шондан соң бир адам гелди.

Өвезберди шых оңа сөвүш этди. Ол гелен адамың Магтымгулы шахырдыгыны билип галдым. Ол ортадан узын сиңирлек, гоюн гөз, пакга гулагы отагалы, яйылып ятан түңңүрәк маңлайлы, ювка додак, как чекге, ат йүзли, оңурга бурун, селчең сакгалы дөшүни басып дуран адам экен.

Ол Мезитлиде биркүч гүн болды. Дагың гүндогарсындакы Серкемере чыкып, ав авлады.

Магтымгулы гайтҗак боланда, Өвезберди шых билен

шахыры Чылгым эңнитден ашынча угратдык. Шонда Магтымгулы Хасар билен хошлашып, кәярым төвереге сер салып, шу гошгыны айтды:

Хасар дагы бейик болар,
Үсти долы кейик болар,
Мергенлере сейик болар,
Барсаң, Хасар дагындадыр.

Кух эрер ериң солтаны,
Гөвсүнде гурмуш дүканы,
Үч йүз алтмыш шир меканы,
Гөрсең, Хасар дагындадыр.

Месген тутар чарвадарлар,
Ялчысында ятар марлар,
Дересинде битер барлар[1],
Тирсең, Хасар дагындадыр.

Перенлер чырпынып чыкан,
Боз мараллар гая бакан,
Серкемердир дериң дөкен,
Йөрсең, Хасар дагындадыр.

Магтымгулы дийр бу дагы,
Якындыр хесериң дагы,
Ышк эдип сапалы чагы,
Сүрсең, Хасар дагындадыр.

[1] *Барлар* — мивелер.

СОҢУДАГ

Магтымгулы Соңудагда болуп, ол ерде бирнәче тошгусыны языпдыр. Шахырың болан Соңудагы хакында шейле роваят айдыляр:

...Өң заманларда бир акыллы, парасатлы адам болупдыр. Онуң өзи баглы-бакжалы гүлзарлык ерде яшаян экен. Ол адам мивелериниң тохумыны хемме ерик яйратмак исләпдир. Шонуң үчин Гүргенден Хыва баряи ёлагчыларың бирине бир сачагы долдурып, дүрли мивели багларың тохумларындан берип: «Хыва барянчаң сепип гит» дийип, саргыт эдипдир.

Ол адам ёла дүшүп, табшырыгы бержай эдип уграпдыр. Эмма сачакдакы тохум узага етмәндир. Ёлагчы тохумларың соңуны Этрек дерясының еңсесиндәки дагда баядыпдыр.

Шондан соң ол дагың адына Соңудаг дийипдирлер.

МЫНАСЫП ШӘГИРТЛЕР

Хывадакы «Ширгазы» медресесинде окаян талыплар үчин салнан даражык хүжүрелериң биринде Гүндогарың парасатлы алым шахыры Магтымгулы яшапдыр. XIX асыр түркмен шахырлары Сейдидир Зелили хем шол медреседе окапдырлар. Эмма буларың эллери юка боланы үчин, хер хайсы бир хүжрәни кирейине алып билмән, икиси бир хүжреде яшамалы болупдырлар.

Халк роваятларына гөрә, бу ерде элмыдама бир хүжре бош дуряр экен. Шол хүжреде бир вагтлар Магтымгулы шахыр яшап гечипдир. Медресәниң дәбине гөрә, бу ерде окап гиден иң гүйчли талыбың яшан хүжреси, хер тарапдан бәсдеш шахыр тапылянча бош дурмалы экен. Шонуң үчин бу ерде окан талыплардан Магтымгулының хүжресине яшамага милт эдип билен болмандыр. Диңе Сейди билен Зелили кәярымлар барып, шол хүжреде гижесине ятар экенлер. Себәби булар Магтымгулыны өзлериниңки, өз халыпасы хасап эдипдирлер.

Бир сапар ики шахыр шол хүжреден чыкып гелйәркәлер, гапдалларындан бир молла чыкып:

— Магтымгулы сизиң нәмәңиз болар? — дийип сорапдыр. Булар:

— Магтымгулы бизиң уссадымыз болар — дийип, жогап берйәрлер.

Онда молла:

— Бейле болса, Магтымгулудан бир шыгыр окап бериң — диййәр. Шонда шахырларың бири Магтымгулының:

Моллалар ахырет сөзүн сөйләрлер,
«Мүңкүр олма, болжак ишдир эйләрлер»,
Ким билер ки ахыретде нейләрлер, —
Ийип, ичип, минип, гучуп өт ягшы —

диен бендини айдяр.

Бу сетирлер молла яраман, хүңүрдәп, буларың янындан гидиберйәр.

ОРУП ГИТДИ

Халк арасындакы бир гүррүңе гөрә, бир гүн шахыр мен диенилиң башы жемленипдир. Межлисде шахырларың бкри:

— Магтымгулы шахыр әхли зат хакында гошгы язып, өзгелере язмага зат гоймандыр. Биз инди нәме хакда язаркак? — диен меселәни орта атыпдыр.

Бу сорага шонда Кемине шахыр шейле жогап берипдир:

— Магтымгулы бизе язмага зат гойман, сөз мейданының орагыны оруп гитди. Инди бизе диңе онуң хошасыны чөплемек галды.

МАГЛУМАТЛАР... МАГЛУМАТЛАР...

1

Магтымгулы Ёначы огулсыз-гызсыз гечип барандан соң, аялы билен Билевке ата диен өвлүйә йыкылыпдыр. Шол ерде «Бир огул бердик» дийлипдир. Оглы болупдыр. Олар «Гарран вагтымыз оглумыз болды» дийип, оңа Гаррымолла адыны дакыпдырлар.

Магтымгулы Ёначы тикен ёнасының ондан бирини гарып-гасарлара беренмиш.

Гаррымолланың оглуның ады хем Магтымгулы. Оңа атасының адыны дакыпдырлар. Бу Магтымгулы догандан дүнйә дүр сачыберенмиш.

2

Айдан ай, гүнден гүн гечип, вагты-сәхеди билен Магтымгулы Ёначының бир оглы боляр. Оңа Дөвлетмәммет дийип ат гойярлар. Соң оны Салыхныяз ахуна берйәрлер. Дөвлетмәммет яшка-да өрән зехинли экен. Ол хер бир меселеде Салыхныязы еңер экен. Ахун онуң өрән гүйчлүдигини билипдир ве оңа ыхлас билен хызмат этмәге башлапдыр.

3

Магтымгулы Ёначы 46 яшындака Гаррымолла диен оглы боляр. Ёначы болса 66 яшында ёгалыпдыр.

4

Газак аял Азадының янына гелип:

— Өлинчәң хызматыңда болжак — диййәр. Шонда Азады яш Магтымгула сала саляр. Ол илки разы болмаяр. Соң разылык берйәр.

Магтымгулының өзем еңңе аял билен яшапдыр. Ондан Моллабәбек диен бир огул боляр. Ол еди яшында өлйәр. Соң Магтымгулының оглы болмаяр. Ол перзентсиз дүнйәден өтйәр.

5

Дөвлетмәммедиң докуз оглы, үч саны гызы болупдыр. Огулларының ады: Чакы, Пәки, Гулча, Черре, Жанәсен, Сейит, Магтымгулы, Мәмметсапа (Мәмметсапаның аялы хем Акгыздыр), Абдылла. Гызларының ады Хурма (Зелилиниң әжеси), Байрам, Ханмеңли.

Муса ахуның айтмагына гөрә, Абдылла өйленмәнкә дүнйәден өтүпдир. Гулчаны болса Өвезнепес сердар Багажыкда өлдүрипдир.

11—1697

Магтымгулы өмрүниң көпүсини Гөкянтамда яшап гечирипдир.

6

Дөвлетмәммет бир гүн Магтымгула гарап:

— Мен өленимден соң пылан-пылан маллары өлдүрип, ызымда садака берерсиң — диенде, Магтымгулы сесини чыкарман, элиндәки чыраны ызына тутупдыр. Азады онуң дийжек боляныны дүшүнип: «Ай, онда өзүң бил» дийипдир.

[Магтымгулының бу херекети «Өлүм-йитим хакда дәл-де, ягты җахан хакда пикир эдели. Чырамызың ышгы сөнмесин» дийдиги экен].

7

Гаррымолланы Шагурбатың янында, Этрегиң Хажыговшан обасында җайлаярлар. Гаррымолла билен Шагурбатың аралыгында Магтымгулының губуры болмалы. Халк гүррүңине гөрә, үч гүнден соң Магтымгулының җеседи учуп гиденмиш. Шондан соң «Шахырың губуры ёк» диен гүррүң иле яйрапдыр.

8

Мениң какам элли бәш яшларында Магтымгулыны гөрен адамдан эшиден гүррүңини бизе айдып берди. Ол

Магтымгулының шекили хакында шейле дийди:

— Магтымгулы чар дең сарыягыз, ат йүзли, чокарак көсе, номай сары сакаллы, гөзи мава якын, гоюн гөз адам экен. Чекге сакалы хем ювкатап экен. Гулагының ич чентигинде түйи бар экен.

9

Магтымгулы өрән овадан адам болупдыр. Ол сарыягыз, сиңирденрәк, узына голай, ат йүзли, сакалы дөшүне дүшүп дуран, эмма ашагы селчеңрәк, өзем гоюн гөз адам экен.

10

Магтымгулы еңңе аял билен гечипдир. «Дурусын ичмишлер, лая саташдым» дийип, еңңе аяла дакыландыгыны айдыпдыр.

Бу хабары Көр багшы (Батыр) айдым айтмаздан өң гүррүң берерди. Ол Магтымгулының «Саташдым» диен айдымыны ширван перзесинде саза салып айдарды. Көр багшының аслы текәниң тилкилериндендир. Ол өрән түйчли багшыды. Көр багшы Гөкдепе уршунда 48 яшында ок дегип өлди.

11

Өвезберди шых, Селим магтым диен адамлар өз заманасының акыллы кишилери экен. Олар Магтымгу-

лылар неберееси билен элмыдама достлуклы арагатнашык саклапдырлар. Шонуң үчин Өвезберди шых, Селим магтым Магтымгулы билен доган окашыпдырлар.

Өвезбердиниң мазары Гаррыгала районында, Сумбарың боюнда, Геркез ййласындадыр.

12

Магтымгулының якын достларының бири Назаралы ахун экен. Бейик шахырың тербиесини алан Назаралы өзүниң ахунлыгына гарамаздан, өз зәхмети билен яшапдыр. Хемме руханылара берлиши ялы, обадашлары оңа-да бир келеме сувы артык берҗек болупдырлар. Эмма ол алмандыр.

13

Магтымгулы Ныязгулы халыпа билен гатнашыпдыр. Палта ишан, Полат ишан дагы билен биле окапдыр. Полат ишан Халач районының Эсенмеңли, Палта ишан хем шол районың Гызылаяк диен обасындандыр. Идрис баба Ныязгулы халыпаның халыпасыдыр. Идрис бабаның халыпасы болса Хывададыр.

Бу маглуматлары маңа он ики яшымдакам Сытдык сопы диен адам айдып берди. Ол шол вагтлар 85 яшындады.

14

Магтымгулы шахыр ылмы, билими болмадык, хүшүр, зекат дийип илиң малына гөз тикип йөрен ишан-моллалары йигренипдир. Оларың сырыны паш эдипдир. Шонуң үчин руханылар хем оңа ат дакып «Бу шахыр-а гөклеңиң гулы-ла» диер экенлер.

Шонда Магтымгулы «Башлады», «Сопулар» диен гошгуларыны гошанмыш.

15

Мениң какам «Магтымгулының аял доганыны гөрдүк» дийип айтды. Онуң ады Зүбейда болуп, гөзи гөгрәк, узын бойлы, сарыягыз аял экен.

Магтымгулының якын гарындашлары, агтык-човлуклары илерде дийййәрдилер.

Мениң какам 70 яшап дүнйәден өтди. Мен шонда 30—31 яшымдадым. Хәзир мен 82 яшадым. Какамдан эшитмегиме гөрә, Магтымгулының дүнйәден өтенине 150—160 йыл боландыр.

16

Магтымгулы «Мен ёгаланымда бир дүе гелер. Мени шоңа йүкләп гойбериң. Дүйәниң чөкен еринде хем жайлаң» дийип весъет эдипдир.

Адамлар дүйәниң чөкен еринде Магтымгулыны җайлапдырлар.

17

Көне заманда пощычылыкда гуллук эдйәркәм Хүмметховузда, Марава депеде, Соңудагының илерсинде гезердик. Шонда Магтымгулының гарындашы Молла Ныязмәммет дийлен адам Магтымгулудан гүррүң эдип берерди. Мен шол вагт 30 яшлы йигитдим. Онуң айтмагына гөрә, Магтымгулы Сүсүш, Тотай өвлүйәниң голайында, илерси Гөкҗәниң гәдиги, Этрек чайының өзи, Марава депәниң якын янында сыркавлап дүнйәден өтүпдир. Ол дүнйәден өтҗек боланда «Бады-сабаны гөрсем» билен «Сейил эделиң» диен газалларыны айдыпдыр.

18

Гызыларбат билен Гаррыгалада яшаян адамларың көпүсиниң айтмагына гөрә, бу районларда Магтымгулының якын гарындашлары аз. Хәзир Магтымгулының неберелеринден Режеп диен оглан бар. Кәри шофёрчылык. Гысгадан орта бойлы, ат йүзли оглан.

Режебиң ата-бабасы Магтымгулының Гулча диен доганындан дөрәпдир. Гулчаның Аннаш диен оглы боляр. Анашың оглуна Пәлваняз диер экенлер. Пәлванязың оглы Бердиныяз, онуң оглы Режеп.

Режеп Магтымгулының бәшинҗи арка доланаьыдыр.

19

Көне заманда Магтымгулының эсгиче[1] голязмалары гарагалпак моллаларында, көнеден соватлы адамларда, көпленч, боларды.

Гарагалпак топрагында көп миллет яшаяр. Магтымгулының эсерлерини гарагалпак хем, өзбек хем, газак-да оңат гөрйәр. Гарагалпагың мешхур шахырлары Бердак, Аҗыныяз дагы Магтымгулудан көп затлары өвренипдирлер.

Айтмакларына гөрә, Магтымгулының дүнйәден өтенине инди 130 йыл болан. Онуң айдан сөзлериниң хеммеси өрән догры айдылан. Ол болҗак ишлери өңүнден билипдир.

20

Магтымгулының айдымларыны кән багшылар айдарды. Көшүли Акюсуп Мәмити Магтымгулының «Тургул, дийдилер!» диен айдымыны өкделик билен ерине етирерди. Ёмутлардан Човдур көр «Бады-сабаны гөрсем» дийлен хенде айдарды. Гарадәли Гөклең болса Нурберди хан чагыранда Магтымгулының «Сейил эделиң» диен

[1] *Эсгиче* — көнече.

гошгусыны «Яндымың» хеңинде ерине етирипдир. Бамылы Гоңур Сары багшы, көпленч, «Гөкже кепдериден» айдарды.

21

Гызылетрекли Вешан диен багшы Магтымгулының «Герекдир» диен гошгусыны тойда бир сыгыр тутанларында хем айтмаз экен. Вешан соң-соңлар көр болупдыр. Оглан-ушаклар онуң элине бир нан берип, «Герекдир» диен гошгыны айтдырыпдырлар.

РОВАЯТЛАРЫҢ АЛНАН ЕРЛЕРИ БАРАДАКЫ МАГЛУМАТЛАР

Ады Гаррымолла болсун. Асыл нусгасы ТССР ЫА-ның Магтымгулы адындакы Дил ве эдебият институтының голязмалар фондуның[1] 842-Э букҗасында сакланяр. Айдан Газак Агаҗык оглы, 52 яш, гөклең. Гаррыгалада өнүп-өсен. 1940-нҗы йылың 23-нҗи июлында язан П. Агалыев. Шу сюжетиң бири-бириндeн тапавутланян ики саны нусгасы 842-Э ве 1743-Э букҗаларда сакланяр. Айданлар: 1. Бегмырат Халыл оглы, 82 яш, гөклең. 1940-нҗы йылың 22-нҗи июлында язан П. Агалыев. 2. Баба Нежебалы, 1958-нҗи йылың октябрында язанлар Ҡ. Жумаев билен М. Худайгулыев. Сюжет кем-кәслейин үйтгедилип М. Көсәевиң чапа тайярлан «Магтымгулы хакында халк роваятлары» (Ашгабат, 1959) диен йыгындысының 18-нҗи сахыпасында ерлешдирилипдир.

Адамы ер экләр. Асыл нусгасы 1091-Э букҗада сакланяр. Ҡимден язылaндыгы гөркезилмәндир. 1937-нҗи йылың 9-нҗы январында язан А. Пәлванов.

Айыш ер. Асыл нусгасы 851-Э букҗада. Айдан Баҗыгүл Тагандурды аялы, 52 яш, геркез. Гаррыгала районының Магтымгулы обасы. 1940-нҗы йылың 28-нҗи

[1] Гелжекде диңе букҗаның номери гөркезилҗекдир.

июлында язан П. Агалыев. Шу роваятың нусгалары 1091-Э ве 1613-Э букжаларда хем бар.

Парасатлы ынсан. Асыл нусгалары 863-Э ве 1739-Э букжаларда сакланяр. Кимден ве хачан языландыгы гөркезилмәндир. Биринжи нусганы язан П. Агалыев Икинжи нусганың копиясы 1756-Э букжада бар. Ол «Магтымгулы хакында халк роваятлары» диен йыгындының 21-нжи сахыпасында чап эдилипдир.

Мәши бишишмеди. Асыл нусгалары 863-Э ве 1739-Э букжаларда сакланяр. Кимден ве хачан языландыгы гөркезилмәндир. Биринжи нусганы язан П. Агалыев. Икинжи вариантың копиясы 1756-Э букжада бар.

Якма — бишерсиң, газма — дүшерсиң. Асыл нусгалары 809-Э ве 863-Э букжаларда сакланяр. 1940-нжы йылда язан П. Агалыев. Копиялары 1739-Э ве 1756-Э букжаларда бар.

Гадыры билинжек дәл. Асыл нусгасы 3822-Э букжада. Айдан Нежеп Аннамухаммедов, 1917-нжи йылда доглан, соватлы. Йыланлы районының «Москва» колхозы. 1976-нжы йылда язан Н. Б. Халымов.

Мен Хажа говушдым. Асыл нусгасы 1613-Э букжада. Кимден языландыгы гөркезилмәндир. 1957-нжи йылың августында язан Д. Нуралыев.

Парасатлы баха. Асыл нусгасы 1754-Э букжада. Айдан Мухамметберди Нежебалы, 50 яш, соватлы, геркез. Гызыларбат шәхериниң 9-нжы январь көчесиниң 23-нжи жайы. 1959-нжы йылың январында язан Д. Нуралыев.

Магтымгулы — халкың гулы. Асыл нусгасы 772-Э букжада. Айдан Мәтжан шахыр. Көнеүргенч районы.

1940-нжы йылда язанлар Н. Хожаев билен Н. А. Гарыев. Шу роваятың үйтгешик нусгасы 360-Э букжада сакланяр. Айдан Ашыр Мырат оглы, 59 яш. Кака районының Артык обасы. 1940-нжы йылың 15-нжи мартында язан П. Агалыев.

Дерлемели боляр. Асыл нусгасы 809-Э букжада. Айдан Атадурды Мәмметдурдыев, 1917-нжи йылда доглан, геркез, мугаллым. Гызыларбат районының Чечирс обасы. 1940-нжы йылда язан П. Агалыев.

Сен атаңдан оздурыпсың. Асыл нусгалары 766-Э (пак. 1) ве 1754-Э букжаларда сакланяр. Айданлар: **1.** Сәхетгулы Таңрыгулы оглы, 86 яш, соватсыз, хожа. Ашгабат районының Гөкже обасы. 1941-нжи йылың 12-нжи январында язан Б. Долыханов. **2.** Нуралы Сары оглы, 67 яш, соватсыз, геркез. Гызыларбат районының «Ленинизм» совхозы. 1954-нжи йылың язында язан Д. Нуралыев. Роваятчы шол йылың 27-нжи июлында арадан чыкыпдыр. Д. Нуралыевиң язан варианты «Магтымгулы. Бейик шахырың 225 йыллыгына багышланан макалалар йыгындысы» (Ашгабат, 1959)[1] диен китабың 302-нжи сахыпасында чап эдилипдир. Копиясы 1739-Э букжада сакланяр.

Җүлгедәки сес. Асыл нусгасы 1862-Э букжада. Айдан Худайберди Ызбасты, 80 яш, соватсыз. Гарагалпагыстан АССР, Дөртгүл районының Ворошилов адындакы оба совети. 1960-нжы йылда язан С. Аразгулыев.

Зехинли окувчы. Асыл нусгасы 809-Э букжада. Айдан Газак Агажык оглы, 52 яш, соватсыз, геркез. Гаррыгала

---

[1] Тыгшытлы болар ялы «Магтымгулы» дийип алмагы ерликли билдик.

районы. 1940-нжы йылың 14-нжи декабрында язан П. Агалыев.

Нахарымыз бир болсун. Асыл нусгасы 1862-Э букжада. Айдан Гурбан Аннаев, 70 яш, көнеден соватлы. Дөртгүл районының Келтеминар оба совети. 1960-нжы йылда язан С. Аразгулыев. Роваят «Эдебият ве сунгат» газетиниң 1960-нжы йылың 1-нжи сентябрындакы санында чап эдилипдир.

Ажы ач, докы док экен. Асыл нусгалары 772-Э, 809-Э ве 1510-Э букжаларда сакланяр. Айданлар: 1. Кимден ве хачан языландыгы гөркезилмәндир. Көнеүргенч районындан язанлар Н. Хожаев билен Н. А. Гаррыев; 2. Таңрыберди Таган оглы, 57 яш, соватсыз, мүрче, дайхан. Гаррыгала районының Дайна обасы. 1940-нжы йылың 7-нжи декабрында язан П. Агалыев; 3. Бу букжада ёкаркы вариантларың копиялары бар: А. Атаныяз ага, 88 яш, ата. Дашховуз областының Юмрудаг обасындакы «Большевик» колхозы. Б. Икинжи вариантың копиясы.

Алланың келлеси чишмейәрмикә? Асыл нусгалары 661-Э, 809-Э ве 1737-Э букжаларда сакланяр. Айданлар: 1. Хезретгулы Пелең оглы, 47 яш, соватсыз. Ашгабат обасының Будённый адындакы колхозы. 1940-нжы йылың 28-нжи октябрында язан Б. Долыханов; Шу вариантың копиясы 1739-Э букжада сакланяр. 2. Г. Меретгулов, гөклең, Гаррыгала районының меркези, 17.XII. 40 й. 3. Гутлымырат Кары, 63 яш, кары. Гарагалпагыстан АССР-ниң Хожили шәхери. 1959-нжы йылың 12-нжи майында язанлар К. Сейитмырадов билен Г. Гаррыев. 4. Гөлли багшы, 72 яш, Көнеүргенч районының «Коммунизм» колхозы. Язан А. Нурсәхедов. Шу вариант «Магтымгулы» диен китабың 298—299-нжы сахыпаларында ерлешдирилипдир.

Сени еңжек ёкдур. Асыл нусгасы 772-Э букжада. Айдан Хүммет Юсуп оглы, 78 яш, көнеден чала соватлы, колхозчы, Көнеүргенч районы. 1940-нжы йылың 28-нжи ноябрында язып аланлар Н. Хожаев билен Н. А. Гаррыев. Роваят «Дурды шахыр» ады билен гысгалдылып, «Магтымгулы хакында халк роваятлары» диен китабың 28-нжи сахыпасында нешир эдилипдир. Нусгасы 1739-Э букжада сакланяр.

Шу кысымлы башга бир роваятда Дурды шахыр әрбет хәсиетли адам хөкмүнде гөркезилипдир. Серет: 1754-Э букжа, 8 сах.

Догры җогап. Асыл нусгасы 903-Э букжада. Айдан Мәммет Аннавели оглы, 61 яш, чала соватлы, усса. Теҗен районының Багшымириш обасы, «Билим» колхозы. Кимиң хачан язандыгы гөркезилмәндир.

Яры ярдан айраның. Асыл нусгасы 1743-Э букжада. Айдан Абдырахман Сапаров, магарыф ишгәри. Гаррыгала районының меркези. 1958-нжи йылың октябрында язанлар К. Жумаев билен М. Худайгулыев.

Роваят «Гарачомак» ады билен гысгалдылып «Магтымгулы хакында халк роваятлары» диен китабың 41-нжи сахыпасында нешир эдилипдир.

Болмады бизге несип... Асыл нусгасы 1754-Э букжада. Айдан Нуралы Сары оглы, 67 яш, соватсыз, геркез. Гызыларбат районы 1954-нжи йылың бахарында язан Д. Нуралыев.

Роваят «Биз новруза ченли вадалашыпдык» ады билен «Магтымгулы» диен китабың 302—303-нжи сахыпаларында нешир эдилипдир.

Бир гойна салан истәрин. Асыл нусгасы 1754-Э букжада. Айдан Эне Бердиныязова, 54 яш, соватсыз, геркез. Гызыларбат шәхериниң Коммунист көчесиниң 37 «а» жайы. 1959-нжы йылың 12-нжи майында язан Д. Нуралыев. Ровоят «Хезил этмедим дүнйә сенден» ады билен «Магтымгулы» диен китабың 307-нжи сахыпасында чап эдилипдир. Мухамметберди Нежебалы оглуның (50 яш, геркез, 16.3.59 й.) айдан нусгасы «Магтымгулы хакында халк ровоятлары» диен китабың 45-нжи сахыпасында чап эдилипдир.

Хесрет билен дөрән гошгы. Асыл нусгасы 1754-Э букжада. Айдан Баба Нежебалы оглы, 60 яш, чала соватлы, геркез. Гызыларбат районы. 1958-нжи йылың томсунда язан Д. Нуралыев. Ровоятың копиясы 1739-Э букжада бар. Ол «Магтымгулы» диен китабың 303—304-нжи сахыпаларында чап эдилипдир.

Язгулы халыпаның өкүнжи. Сюжетиң вариантлары көп болуп, оларда ровоятың айдылан ерине дегишли үйтгешиклер бар. Ровоят фондуң 660-Э «В», 666-Э, 772-Э, 1739-Э, 1743-Э, 1681-Э (пак.)5 ве 2712-Э букжаларында душ гелйәр. Айданлар: **1.** Бердиныяз Долыханов, Ашгабат шәхериниң Пролетар көчесиниң 44-нжи жайы. 1940-нжы йылың 29-нжы декабрында язылан. **2.** Кимден кимиң ве хачан языландыгы гөркезилмәндир. **3.** Ики варианты бар. Кичи Сапаралы оглы, 88 яш, көнеден соватлы. Көнеүргенч районы. Хүммет Юсуп, 78 яш, чала соватлы, колхозчы. Көнеүргенч районы. 1940-нжы йылың 29-нжы ноябрында ве 3-нжи декабрында язанлар Н. Хожаев билен Н. А. Гаррыев. **4.** Берекет Аллаберди оглы, 73 яш, әрсары. Керки районының Астанабаба обасы, 1941 й. ве Аллаяр Гурбан оглы, Гаррыгала районының Геркез оба советн, 1941-нжи йылың 31-нжи июлында язылан. **5.** Мәммет Хажыев, 43 яш, Гызыларбат шәхери. 1958-нжи йылың октябрында язанлар К. Жумаев билен М. Худайгулыев. **6.** Режеп Мухам оглы, 75 яш, Киров районының «Тәзе ёл» колхозы. **7.** Худайберди Палтаев, 1912-нжи йылда доглан, мугаллым. Тежен районының Бабадайхан обасы. 1962-нжи йылың 19-нжы майында язанлар А. Гудратыллаев билен А. Хожагулыев.

Көнеүргенч районының «Коммунизм» колхозында яшаян 74 яшлы Гөлли багшының айдан варианты «Магтымгулы» диен китабың 299-нжы сахыпасында. Берекет Аллаберди оглуның айдан варианты «Оңмадык душушык» ады билен «Магтымгулы хакында халк ровоятлары» диен китабың 11—12-нжи сахыпаларында, «Совет Түркменистаны» газетиниң 1959-нжы йылың 18-нжи декабрындакы санында ве К. Жумаевиң «Эдебият ве сунгат» газетиниң 1958-нжи йылың 22-нжи ноябрындакы санында чыкан «Магтымгулының окан ерлери» диен макаласында чап эдилипдир.

Билим бержек пир тапың. Асыл нусгалары 661-Э, 842-Э ве 3228-Э букжаларда сакланяр. Айданлар: **1—2.** Мәмметжан Сүлейман оглы, 72 яш, соватсыз, әрсары. Халач районының Гызылаяк обасы. 1940-нжы йылың 14-нжи ноябрында язан П. Агалыев. **3.** Жепбар ага, 55 яш, Халач посёлогы. 1963-нжи йылың 27-нжи майында язан М. Аннамухаммедов.

Менден сизе пирлик эден ёк. Асыл нусгалары 660-Э «В», 766-Э (пак. 1), 842-Э ве 1777-Э букжаларда сакланяр. Айданлар: **1.** Долыхан Баба оглы, 61 яш, көр. Ашгабат шәхери, Пролетар көчеси, 44-нжи жай. 1940-нжы йылың 3-нжи декабрында язан Б. Долыханов. **2.** Акы Байрамгелди оглы, 52 яш, соватсыз, теке. Ашгабат обасының Будённый адындакы колхозы. 1941-нжи йылың 9-нжы январында язан Б. Долыханов. **3.** Сопыныяз багшы Алмәммет оглы, 60 яш, соватсыз, әрсары. Керки районының Бурдалык обасы. 1940-нжы йылың

24-нжи декабрында язан П. Агалыев, **4.** Чары Гурбангылыч, 47 яш, соватлы, теке. 1960-нжы йылың февралында язан Н. Күррәев.

Гөрме-гөрүш. Асыл нусгасы 842-Э букҗада, копиясы болса 1739-Э букҗада сакланяр. Айдан Дурдынепес Хоҗанепес оглы, Гөкдепе районының Гагшал обасы. 1941-нжи йылың 8-нжи майында язылан. Ровают «Магтымгулы хакында халк роваятлары» диен китабың 9-нжы сахыпасында ерлешдирилипдир.

Иле яраян адам. Асыл нусгасы 1767-Э букҗада. Айдан Велбайрам Аннасәхедов, 64 яш, соватсыз, 1959-нжы йылың 15-нжи декабрында язан Б. Велбайрамов.

Хыва ёлунда. Асыл нусгалары 1739-Э ве 1756-Э букҗаларда сакланяр. Айдан Чакан Көтел оглы, 70 яш, соватсыз. Ашгабат, Көши обасы. 1941-нжи йылың 20-нжи сентябрында язылыпдыр. Ровают «Магтымгулы хакында халк роваятлары» диен китабың 10-нжы сахыпасында нешир эдилипдир.

Пашмадык пирим. Асыл нусгалары дүрли мазмунлы болуп, олар дүрли вагтда дүрли адамлардан язылып алныпдыр. Сюжет фондуң 614-Э, 666-Э, 770-Э (пак. 1), 842-Э, 1613-Э, 1739-Э, 1743-Э, 1766-Э, 1777-Э, 1791-Э (пак. 2) ве 1864-Э букҗаларда сакланяр. Айданлар: **1.** Газак Агаҗык оглы, 52 яш, соватсыз, Магтымгулының эне башга доган угурларындан. Гаррыгала. 1940-нжы йылың 24-нжи июлында язан П. Агалыев. **2.** Кимден кимиң хачан язандыгы гөркезилмәндир. **3.** Кимден ве хачан языландыгы гөркезилмәндир. Роваяты Хыва экспедициясының членлери гетирипдир. **4.** Газак Агаҗык оглунның айдан вариантының копиясы. **5.** Кимден ве хачан языландыгы гөркезилмәндир. Язан

Д. Нуралыев. **6.** Б. Ягмыров, 34 яш, мугаллым. Халач районының Пелверт обасы. 1959-нжы йылда язылыпдыр. **7.** Мәммет Хаҗыев, 43 яш, Гызыларбат шәхери. 1958-нжи йылың октябрында язанлар Қ. Жумаев билен М. Худайгулыев. **8.** Кимден ве хачан языландыгы гөркезилмәндир. Язан А. Нурсәхедов. **9.** Чары Гурбангылыч, 47 яш, соватлы, теке. 1960-нжы йылың февралында язан Н. Күррәев. **10.** Аннагөзел Хүммет аялы, 38 яш. Мары районының Пешаналы обасы. 1958-нжи йылың 11-нжи декабрында язан Д. Хаҗымырадов. **11.** Байрамтәч эже, Эсенгулы районының Чалоюк оба совети. 1960-нжы йылың 20-нжи майында язан А. Оразтаганов.

А. Нурсәхедовың язан нусгасы «Магтымгулы» диен китабың 300—301-нжи сахыпаларында ерлешдирилипдир. Д. Хаҗымырадовың язан нусгасы «Магтымгулы хакында халк роваятлары» диен китабың 52—53-нжи сахыпаларында ве «Совет Түркменистаны» газетиниң 1959-нжы йылың 18-нжи октябрындакы санында нешир эдилипдир.

Мен хак сөзи яздым. Асыл нусгалары 809-Э, 772-Э, 1766-Э ве 3423-Э (пак. 3) букҗаларда сакланяр. Айданлар: **1.** Аллаберди Хакберди оглы, 60 яш, тогтамыш. Ашгабат шәхери. 1941-нжи йылың 3-нжи февралында язан П. Агалыев. **2.** Кичи Сапаралы оглы, 88 яш, көнеден соватлы. Көнеүргенч районы. 1940-нжы йылың 3-нжи декабрында язанлар Н. Хоҗаев билен Н. А. Гаррыев. **3—4.** Язан А. Нурсәхедов.

Роваятың бир бөлегини Қ. Беркелиев «Мугаллымлар газети» газетиниң 1960-нжы йылың 2-нжи майындакы санында чап этдирипдир. Шуңа меңзеш роваят 863-Э ве 1739-Э букҗаларда хем бар.

Лебиз халал болмалыдыр. Асыл нусгасы 1787-Э букҗада. Айдан Атаберди Нурсәхедов, 31 яш, ёкары

билимли. Көнеүргенч районы. 1960-нжы йылың февралында язан Қ. Беркелиев. Роваят «Айдан сөзүнде дурмалы болар» ады билен «Мугаллымлар газети» газетиниң 1960-нжы йылың 21-нжи майындакы санында гысгалдылып чап эдилипдир.

Питивасыз галан китап. Асыл нусгасы 1862-Э. букжада. Айдан Ш. Бәшимов, 30 яш, соватлы, багшы. Дөртгүл районының Қелтеминар оба совети. 1960-нжы йылда язан С. Аразгулыев. Сюжетиң гысгалдылан гөрнүши «Мугаллымлар газети» газетиниң 1960-нжы йылың 8-нжи сентябрындакы санында нешир эдилипдир.

Шу роваята меңзеш сюжет «Сиз эле бакярсыңыз» диен ат билен «Магтымгулы хакында халк роваятлары» диен китабың 25-нжи сахыпасында ерлешдирилипдир. Роваятың копиялары 1739-Э ве 1756-Э букжаларда бар.

Мениң китабымы халк окар. Роваят Х. Деряевиң «Эдебият ве сунгат» газетиниң 1959-нжы йылың 21-нжи февралындакы санында чыкан адыбир макаласындан алынды. Айдан Магсым Акыев. Мары районының «Коммунизм» колхозы.

Құръаны хич ким окамаз. Роваят Қ. Сейитмырадовың «Эдебият ве сунгат» газетиниң 1959-нжы йылың 1-нжи январындакы санында чап эдилен «Магтымгулының эсерлери гарагалпак халкының арасында» диен макаласындан алынды.

Хыва ханының хузурында. Асыл нусгасы 1739-Э букжада. Айдан ве язан А. Нурсәхедов. Көнеүргенч районының меркезиндәки 1-нжи мекдебиң мугаллымы. Роваят «Магтымгулы» диен китабың 301—302-нжи сахыпаларында чап эдилипдир.

Ерликли җогап. Асыл нусгасы 1862-Э букжада. Айдан Г. Хоҗамяров, 75 яш, соватсыз, багшы. Дөртгүл районының Ленинабат оба совети. 1960-нжы йылда язан С. Аразгулыев. Роваят гысгалдылып «Эдебият ве сунгат» газетиниң 1960-нжы йылың 1-нжи сентябрындакы санында нешир эдилипдир.

Не пейда. Асыл нусгалары 1766-Э ве 3423-Э (пак. 3) букҗаларда сакланяр. Айданлар: 1. Алламырат Гылыч оглы, Көнеүргенч посёлогы. Язан А. Нурсәхедов. 2. Атаберди Нурсәхедов, 1929-нжы йылда доглан, ёкары билимли. 1960-нжы йылың февралында язан Қ. Беркелиев. 3. Қимден ве хачан язылдыгы гөркезилмәндир. Топлан Көнеүргенч посёлогының Магтымгулы көчесиниң 5-нжи җайында яшаян А. Нурсәхедов.

Қ. Беркелиевиң язан нусгасы «Мугаллымлар газети» газетиниң 1960-нжы йылың 21-нжи майындакы санында нешир эдилипдир.

Хыва көчесинде. Асыл нусгасы 1739-Э букҗада. Айдан ве язан А. Нурсәхедов. Көнеүргенч районының меркезиндәки 1-нжи орта мекдебиң мугаллымы. Роваят «Магтымгулы хакында халк роваятлары» диен йыгындының 46-нжы ве «Магтымгулы» диен китабың 301-нжи сахыпаларында нешир эдилипдир.

Акыл хазынасы. Роваят филология ылымларының кандидаты С. Аразгулыевиң шахсы архивинден алынды. Айдан Гайлыев Сейит, 55 яш, Гарагалпагыстан АССР-ның Дөртгүл районы. 1959-нжы йылда язан С. Аразгулыев.

Ят болар. Роваят «Мугаллымлар газети» газетиниң 1960-нжы йылың 21-нжи майындакы санындан алынды. Тайярлан Қ. Беркелиев.

Бизи масгара эдер. Роваят М. Гаррыевиң «Эдебият ве сунгат» газетиниң 1959-нҗы йылың 19-нҗы ноябрындакы санында чыкан «Этреге сыяхат» диен макаласындан алынды. Айдан Берди Әмедов, Эсенгулы районының Чалоюк обасы.

Өкүнч. Асыл нусгасы 1769-Э букҗада. Айдан Мәмметдурды ага. Ашгабат районының Ясмансалык обасының «Социализм» колхозы. Язан А. Нурсәхедов. Роваят *«Магтымгулы» диен китабың 308-нҗи сахыпасында ерлешдирилипдир.*

Нәбилсин. Асыл нусгасы 1777-Э букҗада сакланяр. Айдан Чары Гурбангылыч, 47 яш, соватлы, теке. 1960-нҗы йылың февралында язан Н. Күррәев.

Магтымгулы ве Нуры Казым. Асыл нусгасы 1739-Э букҗада. Роваят П. Агалыевиң Магтымгулы хакындакы макаласындан алнып «Магтымгулы хакында халк роваятлары» диен китабың 29—31-нҗи сахыпаларында чап эдилипдир.

Гайгылы хабар. Асыл нусгасы 1739-Э букҗада. Кимден ве хачан языландыгы гөркезилмәндир. Мегерем роваяты 1941-нҗи йылда язан П. Агалыев болса герек. Роваят «Магтымгулы хакында халк роваятлары» диен китабың 32—33-нҗи сахыпаларында ерлешдирилипдир. Китапдакы гөркезилен букҗада шу роваят ёк.

Ылмы Магтымгулы әкитди. Асыл нусгасы 1864-Э (пак. 6 «а» ве «б») букҗада сакланяр. Айдан Байрамтәч эҗе. Эсенгулы районының Чалоюк обасы. 1960-нҗы йылың 20-нҗи майында язан А. Оразтаганов. Роваят «Мугаллымлар газети» газетиниң 1960-нҗы йылың 8-нҗи сентябрындакы санында хем нешир эдилипдир. Нәме үчиндир роваятың соңунда «Бу роваят Эсенгулы районының «Октябрың 16 йыллыгы» колхозында яшаян багшы Абды усса Тәчбердиевиң дилинден язылып алынды. Язып алан А. Оразтаганов» дийлип белленипдир.

Гошгының гудраты. *1-нҗи роваят.* Асыл нусгасы 1743-Э букҗада. Айдан Сейитмәммет ага. Гаррыгала районының Нәре обасы. 1958-нҗи йылың октябрында язанлар К. Җумаев билен М. Худайгулыев. *2-нҗи роваят.* Асыл нусгасы 1737-Э *букҗаның биринҗи депдеринде.* Айдан Әзиз ага, сазанда. Хорезм областының Хыва *шәхериндәки медениет өйүниң ишгәри. 1959*-нҗы йылың 21-нҗи майында язанлар К. Сейитмырадов билен Г. Гаррыев. *3-нҗи роваят.* Асыл нусгалары 847-Э ве 863-Э букҗаларда сакланяр. Биринҗи варианты айдан Нуры Вели оглы, түркмен. Гызыларбат районының *Пурнувар обасы. 1941-нҗи йылда язан* Молла Пури. Икинҗи вариантың кимден ве хачан языландыгы гөркезилмәндир. Язан П. Агалыев.

Хоша бугдайы арасса боляр. *1-нҗи роваят. Асыл нусгасы 809-Э* букҗада сакланяр. Айдан Аллаяр Гурбан оглы, 53 яш, гөклең, партизан. 1940-нҗы йылың 12-нҗи декабрында язан П. Агалыев. *2-нҗи роваят.* Асыл нусгасы 766-Э (пак. 1) букҗада. Айдан Сәхетгулы Таңрыгулы оглы, 86 яш, соватсыз, хоҗа. Ашгабат районының Гөкҗе обасы. 1941-нҗи йылың 12-нҗи январында язан Б. Долыханов.

Сырлы торба. Асыл нусгасы 1739-Э букҗада. Айдан Молла Пури Абам оглы, 50 яш. Ашгабат районының Бүзмейин обасы. 1941-нҗи йылың 1-нҗи сентябрында язан П. Агалыев. Шу роваятың башга бир вариантыны С. Дурдыев 1959-нҗы йылда язып алыпдыр. Молла Пуриниң айдан варианты «Совет Түркменистаны» газетиниң 1959-нҗы йылың 18-нҗи октябрындакы санында

ве С. Дурдыевиң тайярлан варианты хем «Яш коммунист» газетиниң 1959-нжы йылың 1-нжи *мартындакы* санында чап эдилипдир.

Хиле хем бир батырлыкдыр еринде. Роваят М. Гурбансәхедовың «Эдебият ве сунгат» газетиниң 1959-нжы йылың 8-нжи октябрындакы санында чыкан адыбир макаласындан алынды. Айдан Гурбан Мерген. Сакарчәге районы.

Аслымдан дәнмен. Асыл нусгалары 614-Э ве 842-Э букжаларда сакланяр. Айдан Анна Бегмырат оглы, 53 яш, колхозчы. Гаррыгала районының Арабата обасы. 1940-нжы йылың 27-нжи июлында язан П. Агалыев. Роваят «Магтымгулы хакында халк роваятлары» диен китабың 17-нжи сахыпасында нешир эдилипдир. Копиясы 1739-Э букжада бар.

Гудрат. Легенда дүзүжиниң шахсы архивинден алынды. Айдан Байрамсолтан Дурдыева, 73 яш, пенсионер. Гаррыгала районының Геркез обасы. Легенданы 90 яшап өлен гайны Дөнди эжеден эшидипдир. 1982-нжи йылың 5-нжи мартында язып алан Гаррыгала районының Магтымгулы адындакы орта мекдебиниң мугаллымасы А. Ашырова.

Юрды билинмез. Асыл нусгасы 809-Э букжада. Айдан Таңрыберди Таган оглы, 57 яш, соватсыз, мүрче. Гаррыгала районының Дайна обасы. 1940-нжы йылың 8-нжи декабрында язан П. Агалыев.

Боса-бослук. Асыл нусгасы 1739-Э букжада. Язан П. Агалыев. Роваят «Магтымгулы хакында халк роваятлары» диен йыгындының 36-нжы сахыпасында ерлешдирилипдир.

Огурланан чага. Асыл нусгалары 1739-Э ве 1769-Э букжаларда сакланяр. Айдан Сапаргулы Ковус оглы, колхозчы. Ашгабат районының Бүзмейин обасы. Язан А. Нурсәхедов. Роваят «Магтымгулы хакында халк роваятлары» диен китабың 47-нжи ве «Магтымгулы» диен китабың 308—309-нжы сахыпаларында нешир эдилипдир.

Халас эдилен гыз. Асыл нусгасы 1769-Э букжада. Айдан Мәмметдурды ага. Ашгабат районының Ясмансалык обасының «Социализм» колхозы. Язан А. Нурсәхедов. Роваят «Магтымгулы» диен китабың 309—310-нжы сахыпаларында ерлешдирилипдир.

Тебигат көмек этди. Асыл нусгасы 809-Э букжада. Айдан Байрамгулы Ашыр, 60 яш, гөклең, колхозчы. Язан П. Агалыев.

Хатлы ёналар. Асыл нусгалары 809-Э ве 863-Э букжаларда сакланяр. Биринжи нусганы айдан Оразмырат Нуры оглы, гөклең. 1940-нжы йылың 19-нжы декабрында язан П. Агалыев. Икинжи нусганы язан П. Агалыев. Кимден ве хачан языландыгы гөркезилмәндир. Йөне шу роваятың 1739-Э ве 1956-Э букжаларда сакланян копияларында «Айдан Мәммет Нуры оглы, 35 яш, гөклең, алателпек тиреси» дийлип белленипдир.

Мениң пендим алмады. Асыл нусгасы 809-Э букжада. Айдан Гурбан Гылычдурды, 1912-нжи йылда доглан, гөклең. 1940-нжы йылың 20-нжи декабрында язан П. Агалыев.

Терсакан. Асыл нусгалары 1739-Э ве 1756-Э букжаларда сакланяр. Роваятың кимден ве хачан языландыгы гөркезилмәндир. Сюжет «Эдебият ве сунгат» газетиниң

1959-нжы йылың 19-нжы ноябрындакы санында ве «Магтымгулы хакында халк ровайтлары» диен китабың 35-нжи сахыпасында чап эдилипдир.

«Тотугуш дилли дессан». Асыл нусгасы 1754-Э букжада. Копиясы 1739-Э букжада бар. Айдан Мухаммет-берди Нежебалы оглы, 50 яш, геркез, соватлы. Гызыларбат шәхериниң 9-нжы январь көчесиниң 23-нжи жайы. 1959-нжы йылың январында язан Д. Нуралыев. Ровайт бирнеме үйтгедилен гөрнүшде «Магтымгулы хакында халк ровайтлары» диен китабың 44-нжи ве «Магтымгулы» диен китабың 306-нжы сахыпаларында хем-де «Совет Түркменистаны» газетиниң 1959-нжы йылың 18-нжи октябрындакы санында нешир эдилипдир.

Заман гассап. Асыл нусгасы 809-Э букжада. Айдан Меңли Шыхымгулы гызы, 55 яш, гөклен. Чендир жүлгесиниң Яртыгала обасы. 1940-нжы йылың 18-нжи декабрында язан П. Агалыев. Ровайтың копиялары 863-Э, 1739-Э букжаларда бар. Сюжет «Магтымгулы хакында халк ровайтлары» диен китабың 34-нжи сахыпасында ве «Совет Түркменистаны» газетиниң 1959-нжы йылың 18-нжи декабрындакы санында нешир эдилипдир.

Делалат ягшы. Ровайт журналист А. Атабердиевиң шахсы архивинден алынды. Айдан Бердиев Дурдымырат, багшы. Тежен районының «Совет Түркменистаны» колхозы. 1982-нжи йылда язан А. Атабердиев.

Дашы сындырар. Асыл нусгасы 3423-Э (пак. 3) букжада. Кимден ве хачан языландыгы гөркезилмәндир. Язан А. Нурсәхедов, Көнеүргенч посёлогының меркези, Магтымгулы көчесиниң 5-нжи жайы.

Сәхра битен бой дерек. Асыл нусгасы Газагыстан ССР ЫА-ның М. О. Ауэзов адындакы эдебият ве сунгат институтының голязмалар фондуның 143-нжи букжасының 2-нжи депдеринде сакланяр. Айдан Карагул Жәнибеков, Гурьев областының Шевченко районының «Путь к коммунизму» колхозы. 1957-нжи йылың 20-нжи декабрында язан Мустахи Бимагамбетов. Ровайт газак дилинден терҗиме эдилди.

Гөзел тебигатың ашыгы. Ровайт «Магтымгулы хакында халк ровайтлары» диен китабың 24-нжи сахыпасындан алынды. Айдан Мәммет Нуры оглы, 35 яш, гөклен. 1940-нжы йыл.

Гушы гонанда тут. Ровайт «Магтымгулы» диен китабың 304-нжи сахыпасындан алынды. Айдан Баба Нежебалы оглы, 58 яш, геркез. Гызыларбат районы. 1957—58-нжи йылларда язан Д. Нуралыев. Сюжет «Совет Түркменистаны» газетиниң 1959-нжы йылың 18-нжи октябрындакы санында чап эдилипдир.

Биэдеплерден өврендим. Асыл нусгасы 1862-Э букжада. Айдан Худайберди Ызбасты, 80 яш, соватсыз. Дөртгүл районының Ворошилов адындакы оба совети. 1960-нжы йылда язан С. Аразгулыев. Ровайт «Эдебият ве сунгат» газетиниң 1960-нжы йылың 1-нжи сентябрындакы санында «Менем шоны айдярын» диен ат билен чап эдилипдир.

Кыркгыз бөвүр. Ровайт дүзүжиниң шахсы архивинден алынды. Айдан Сапармырат Ашыров, хасапчы, Гаррыгала районының Геркез обасы. Бозполадың говлугы. Язан Ү. Эсенов.

Оразмеңли шахыр. Асыл нусгалары 766-Э (пак. 1) ве 1739-Э букжаларда хем-де «Магтымгулы хакында халк ровайтлары» диен китабың 26—27-нжи сахыпаларында

дыр. Айданлар: 1. Сәхетгулы Таңрыгулы оглы, 86 яш, соватсыз, хожа. Ашгабат районының Гөкже обасы. 1941-нжи йылың 12-нжи январында язан Б. Долыханов; 2. Зылыха Бакы гызы, 1958-нжи йылың 12-нжи августы.

Шуңа меңзеш сюжет «Магтымгулы» диен китабың 304—305-нжи сахыпаларында хем ерлешдирилипдир. Айдан Баба Нежебалы оглы, 58 яш, геркез. Гызыларбат районы. 1958-нжи йылда язан Д. Нуралыев.

Ики шахырың достлугы. Асыл нусгасы 1837-Э букжада. Айдан Нуры багшы, 63 яш, соватсыз, Көнеүргенч районының Қ. Маркс адындакы колхозы. 1962-нжи йылың июнь айында язан М. Өвезгелдиев. Роваятың башга бир нусгасы 3423-Э (пак. 3) букжада сакланяр. Кимден ве хачан языландыгы гөркезилмәндир. Язан А. Нурсәхедов.

Үч дост. Айдан Өвез ага. Этрек, Баятхажы (Шарлавук) обасы. Язан М. Гаррыев. Роваят М. Гаррыевиң «Эдебият ве сунгат» газетиниң 1959-нжы йылың 19-нжы ноябрындакы санында чыкан «Этреге сыяхат» диен макаласындан алынды.

Ыкбаллы бендәниң пайы гөзел сен. Асыл нусгасы 1785-Э букжада. Айдан Гелди Мухадов. 1959-нжы йылың 7-нжи декабрында язан А. Нурсәхедов. Роваят «Магтымгулы» диен китабың 304—305-нжи сахыпаларында чап эдилипдир.

Догры ёл. Асыл нусгасы 1754-Э букжада. Айдан Нуралы Сары оглы, 67 яш, геркез. Гызыларбат районы. 1954-нжи йылың язында язан Д. Нуралыев. Сюжет «Магтымгулы» диен китабың 304-нжи сахыпасында ерлешдирилипдир.

Гарагушы тутуп ода салдым. Асыл нусгалары 1739-Э ве 1754-Э букжаларда сакланяр. Айдан Нуралы Сары оглы, 1954-нжи йылда язан Д. Нуралыев. Роваят «Магтымгулы» диен китабың 303-нжи сахыпасында ерлешдирилипдир.

Хызмат этсең хара дөнер. Асыл нусгасы 659-Э (пак. 2) букжада сакланяр. Айдан Мурза Ибрайымов, 29 яш, багшы, соватлы, човдур. Демиргазык Кавказ. Орджаникидзе үлкеси, Түркмен районының Байшынты обасы, Тельман адындакы колхозы. 1940-нжы йылың 7-нжи октябрында язан Б. А. Гаррыев.

Магтымгулы ве Бегалы. Асыл нусгасы 1865-Э букжада. Айдан Атаберди Нурсәхедов. Көнеүргенч районының 1-нжи орта мекдебиниң мугаллымы. 1960-нжы йылың 25-нжи июнында язан Б. Мәмметязов. Роваят «Мугаллымлар газети» газетиниң 1960-нжы йылың 8-нжи сентябрындакы санында чап эдилипдир.

Өлүм яссыгында. Асыл нусгасы 1739-Э букжада. Айдан Сәхетгулы Таңрыгулы оглы, 80 яш, соватсыз. Ашгабат районының Гөкже обасы. 1941-нжи йылың 12-нжи январында язан П. Агалыев. Роваят «Магтымгулы хакында халк роваятлары» диен йыгындының 38-нжи сахыпасында ерлешдирилипдир.

Хорматлы мыхман. Асыл нусгасы 1754-Э букжада. Айдан Баба Нежебалы оглы, 60 яш, чала соватлы, геркез. Гызыларбат районы. 1958-нжи йылың томсунда язан Д. Нуралыев. Роваят «Магтымгулы хакында халк роваятлары» диен китабың 42—43-нжи ве «Магтымгулы» диен китабың 305—306-нжы сахыпаларында нешир эдилипдир. Копиясы 1739-Э букжада бар.

Соңудаг. Роваят М. Гаррыевиң «Эдебият ве сунгат» газетиниң 1959-нҗы йылың 19-нҗы ноябрындакы санында чыкан «Этреге сыяхат» диен макаласындан алынды. Айдан Гаррыҗа ага. Гызылетрек районының Гүдри обасы.

Мынасып шәгиртлер. Асыл нусгасы 1739-Э букҗада. Кимден, хачан языландыгы гөркезилмәндир. Роваят «Магтымгулы хакында халк роваятлары» диен китабың 39—40-нҗы сахыпаларында ве «Эдебият ве сунгат» газетиниң 1959-нҗы йылың 19-нҗы ноябрындакы санында чап эдилипдир. Китапдакы гөркезилен букҗада роваят ёк экени.

Оруп гитди. Асыл нусгалары 863-Э ве 1739-Э букҗаларда сакланяр. Язан П. Агалыев. Шу сюжетиң дүрли нусгалары А. Ахундов-Гүргенлиниң Магтымгулының 1940-нҗы йылда чыкан сайланан гошгуларына язан сөзбашысында, «Магтымгулы хакында халк роваятлары» диен китабың 48-нҗи сахыпасында ве М. Гаррыевиң «Совет Түркменистаны» газетиниң 1958-нҗи йылың 19-нҗы октябрындакы санында чап эдилен «Сөз уссады» диен макаласында душ гелйәр.

МАГЛУМАТЛАРЫҢ ЧЕШМЕЛЕРИ

1 ве *15.* Асыл нусгалары 842-Э букҗада. Айдан Бегмырат Халыл оглы, 82 яш, гөклең. 1940-нҗы йылда язан П. Агалыев.

2, 5, 9 ве *18.* Асыл нусгалары 1743-Э букҗада. Айдан Баба Нежебалы, 62 яш, Гызыларбат районының Чукур *обасы. 1958-нҗи йылда язанлар К. Жумаев билен М. Ху*дайгулыев.

3 ве *4.* Асыл нусгалары 842-Э букҗада. Айдан Газак Агажык оглы, 52 яш, гөклең. Магтымгулының гарындашларындан. Гаррыгала посёлогының меркезинде яшаяр. 1940-нҗы йылда язан П. Агалыев.

6. Асыл нусгалары 614-Э, 1739-Э ве 1756-Э букҗаларда.

7. Асыл нусгасы 1613-Э букҗада. 1957-нҗи йылда язан Д. Нуралыев.

8. Асыл нусгасы 614-Э букҗада. Айдан Мәмметырза Чакан оглы, 60 яш, гөклең, геркез. Гаррыгала районының Арапҗык обасы. 1940-нҗы йылың 25-нҗи июнында язан П. Агалыев. Копиясы 842-Э букҗада.

10, 17 ве *20.* Асыл нусгалары 842-Э ве 846-Э букҗаларда. Айдан Тәчмәммет Сухангулы оглы, 77 яш, теке, чала соватлы. 1941-нҗи йылда язан П. Агалыев.

11. Асыл нусгасы 1739-Э букҗада. Айдан Оразмырат Өвезберди оглы, Кака районының Бабадурмаз обасы. 1941-нҗи йыл.

12. Асыл нусгалары 1739-Э ве 1756-Э букҗаларда.

13. Асыл нусгасы 842-Э букҗада. Айдан Сүлейман Мәмметҗан оглы, эрсары, 72 яш, соватсыз. Халач районының Гызылаяк обасы. 1940-нҗы йылда язан П. Агалыев.

14. Асыл нусгасы 1739-Э букҗада. Айдан Чакан Көтел оглы, Көши обасы. 1941-нҗи йыл.

16. Асыл нусгасы дүзүҗиниң шахсы архивинде. Айдан

Аннабиби Назарова, 76 яш, пенсионер. Гаррыгала посёлогында яшаяр. 1982-нжи йылың 8-нжи мартында язан Гаррыгала районының Магтымгулы адындакы орта мекдебиниң мугаллымасы А. Ашырова.

19. Асыл нусгасы 1737-Э (пак. 1) букжада. Айдан Гулмырат Қары, 63 яш, дивана. Хожили шәхери. 1959-нжы йылда язанлар Қ. Сейитмырадов билен Г. Гаррыев.

21. Асыл нусгасы 1864-Э букжада. Айдан Байрамтәч эже, Эсенгулы районының Чалоюк оба советинде яшаяр. 1960-нжы йылда язан А. Оразтаганов.

МАЗМУНЫ

Сөзбашы 5
Ады Гаррымолла болсун 16
Адамы ер экләр 18
Айыш ер 20
Парасатлы ынсан 21
Мәши бишишмеди 22
Якма — бишерсиң, газма — дүшерсиң . . 24
Гадыры билинжек дәл 26
Мен Хажа говушдым 27
Парасатлы баха 28
Магтымгулы — халкың гулы 29
Дерлемели боляр 30
Сен атаңдан оздурыпсың 31
Җүлгедәки сес 33
Зехинли окувчы 34
Нахарымыз бир болсун 35
Ажы ач, доқы док экен 36
Алланың келлеси чишмейәрмикә? . . . 38
Сени еңжек ёкдур 39
Догры жогап 41
Яры ярдан айраның 42
Болмады бизге несип 43
Бир гойна салан истәрин 44
Хесрет билен дөрән гошгы 46

Язгулы халыпаның өкүнжи 48
Билим берҗек пир тапың 51
Менден сизе пирлик эден ёк 52
Гөрме-гөрүш 54
Иле яраян адам 55
Хыва ёлунда 57
Пашмадык пирим 58
Мен хак сөзи яздым 62
Лебиз халал болмалыдыр 65
Питивасыз галан китап 67
Мениң китабымы халк окар 70
Куръаны хич ким окамаз 72
Хыва ханынының хузурында 73
Ерликли җогап 75
Не пейда 78
Хыва көчесинде 81
Акыл хазынасы 82
Ят болар 86
Бизи масгара эдер 87
Өкүнч 88
Нәбилсин 90
Магтымгулы ве Нуры Қазым 92
Гайгылы хабар 96
Ылмы Магтымгулы экитди 98
Гошгының гудраты 99
Хоша бугдайы арасса боляр 102
Сырлы торба 104
Хиле хем бир батырлыкдыр еринде . . . 107
Аслымдан дөнмен 111
Гудрат 112
Юрды билинмез 113
Боса-бослук 115
Огурланан чага 116
Халас эдилен гыз 118
Тебигат көмек этди 119

Хатлы ёналар 120
Мениң пендим алмады 122
Терсакан 123
«Тотугуш дилли дессаң» 124
Заман гассап 125
Делалат ягшы 127
Дашы сындырар 130
Сәхра битен бой дерек 132
Гөзел тебигатың ашыгы 133
Гушы гонанда тут 134
Биэдеплерден өврендим 135
Қыркгыз бөвүр 136
Оразмеңли шахыр 138
Ики шахырың достлугы 142
Үч дост 145
Ыкбаллы бендәниң пайы гөзел сен . . . 146
Догры ёл 148
Гарагушы тутуп ода салдым 149
Хызмат этсең хара дөнер 150
Магтымгулы ве Бегалы 151
Өлүм яссыгында 153
Хорматлы мыхман 154
Соңудаг 156
Мынасып шәгиртлер 157
Оруп гитди 159
Маглуматлар... Маглуматлар 160
Роваятларың алнан ерлери барадакы маглуматлар 169
Маглуматларың чешмелери 189

Среди народа бытовали многочисленные предания и легенды о личности и поэтическом мире великого поэта Махтумкули. В своих произведениях народ воспевал человечность, распространял нравственно-этические и патриотические идеи поэта. Поэтому в них находятся ценные историко-художественные материалы о жизни и творчестве, эпохе и литературной среде великого классика.

Начиная распространяться еще при жизни поэта, предания и легенды постепенно отшлифовывались и дошли до наших дней как произведения фольклора. В них создан цельный образ Махтумкули.

В сборник вошли предания и легенды о Махтумкули. При подготовке к изданию составителем сохранены основные стилевые и текстологические особенности преданий и легенд.

Книга рассчитана на широкий круг читателей.

МАХТУМКУЛИ В ПРЕДАНИЯХ И ЛЕГЕ

На туркменском языке

Түркменистан ССР Ылымлар
академиясының Редакцион-нeширят
советиниң карары боюнча чап эдилйәр

Редактор *А. Атабердиев*
Суратчы *Д. Мәмиҗиков*
Тех. редактор *Г. Артыкова*
Корректор *М. Атаныязова*

ИБ № 779
Йыгнамага берилди 17.03.1983 й. Чап этмәге ругсат эдилди 31.05.1983 й. Форматы $60\times90^1/_{32}$. Физ.-чап листи 6,125. Чап листи 6,125. Учёт-нешир листи 5,08. Кагыз № 1. Заказ № 1697. Нешир № 25. Тиражы 7000. 4-нҗи сахаплысының бахасы 70 к. Юмшак дашлысының бахасы 60 к. И—01553.

«Ылым» нeширяты, Ашгабат, 744000,
Энгельс, 6.
ТССР ЫА-ның чапханасы, Ашгабат, 744012,
Совет серхетчилери, 92-а.